

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

**VII RESPUBLİKA ELMİ QAYNAQLAR
KONFRANSININ**

M A T E R İ A L L A R I
(4 may 2022)

M A T E R I A L S
OF THE
VII REPUBLICAN CONFERENCE
OF SCIENTIFIC SOURCES
(4 May 2022)

ELMİ İŞ
beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.790

VII RESPUBLİKA ELMİ QAYNAQLAR KONFRANSININ
M A T E R İ A L L A R I
(4 may 2022)

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2022/03/07>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor: 1.790

M A T E R I A L S
OF THE VII REPUBLICAN CONFERENCE
OF SCIENTIFIC SOURCES
(4 May 2022)

Bakı – Baku
2022

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration number: 2212

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:

aem.konfrans@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

idealonline

WorldCat®

Academic
Resource
Index
ResearchBib

SEMANTIC SCHOLAR

Academia.edu

CiteFactor
Academic Scientific Journals

MENDELEY

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

SƏDR:

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti

SƏDR MÜAVİNLƏRİ:

Mübariz HÜSEYİNOV, beynəlxalq “Elmi iş” jurnalın baş redaktoru

Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti

MƏSUL KATİB:

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə HÜMBƏTOVA

ÜZVLƏR:

Prof. Vəqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu/Azərbaycan

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu/Azərbaycan

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Şirindil ALİŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu/Azərbaycan

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası/Azərbaycan

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Prof. Dr. Mönsüm ALİŞOV, “İdrak” liseyi/Azərbaycan

Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Dr. Daşqın QƏNBƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti/Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti/Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti/Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu/Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevdə TAHİRLİ, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti/Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

CHAIRMAN:

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University

DEPUTY CHAIRMAN:

Mubariz HUSEINOV, editor -in -chief of the international scientific journal "Scientific work"

Dr. Alamdard SHAHVERDIYEV, Baku State University

EXECUTIVE SECRETARY:

Assoc. Prof. Dr. Durdana HUMBATOVA

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS/ Azerbaijan

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University/ Azerbaijan

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS/ Azerbaijan

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts/Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University/Azerbaijan

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS/Azerbaijan

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University/Azerbaijan

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University/Azerbaijan

Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University/Azerbaijan

Prof. Dr. Ibadulla AGAYEV, Azerbaijan Medical University /Azerbaijan

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University/Azerbaijan

Prof. Dr. Elkhan NURIYEV, Baku State University/Azerbaijan

Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University /Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan/Azerbaijan

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University/Azerbaijan

Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University/Azerbaijan

Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University/Azerbaijan

Prof. Dr. Monsum ALISHOV, "Idrak" Lyceum/Azerbaijan

Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Dr. Dashgin GANBAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Dr. Elcin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry/Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University/Azerbaijan
Assoc.Prof.Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan State University/Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of
Economics/Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, Institute of Linguistics of
ANAS/Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevda TAHIRLI, Baku State University/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Mehman Sirac oğlu Süleymanov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

tarix elmləri doktoru, dosent

smehman@mail.ru

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN DÖYÜŞ TAKTİKASINA GƏTİRDİYİ YENİLİKLƏR

Açar sözlər: *döyüş taktikası, pilotsuz uçuş aparatları, əks-hücum, döyüş hədəfi, hərbi tarixi*

Key words: *combat tactics, unmanned aerial vehicles, counter-attack, combat target, military history*

2020-ci il sentyabr ayının 27-də başlayan və böyük Zəfərlə tamamlanan 44 günlük müharibənin çox mühüm nəticələrindən biri də onun dünya döyüş taktikasına böyük yeniliklər gətirməsi oldu. Bu yeniliklər döyüşlərin aparılması taktikası ilə bağlı mövcud olan təsəvvürlərdə bir çevriliş etdi ki, indi onlar dünyanın güclü ordularının rəhbərləri və hərbi mütəxəssisləri tərəfindən maraqla öyrənilməkdədir.

Həmin yeniliklər ilk növbədə pilotsuz uçuş aparatlarının kütləvi və səmərəli tətbiqi ilə bağlıdır. Azərbaycanın pilotsuz uçuş aparatlarının səmərəli istifadəsi ilə erməni tanklarının və digər texnikanın hələ döyüş xəttinə gəlib çatmamış, cəbhənin dərinliklərində məhv edilməsi görüntüləri ən müxtəlif hərbi mütəxəssislərdə inanılası mümkün olmayan bir şok effekti yaratmışdı. Hətta Azərbaycan tərəfindən erməni hədəflərinin kütləvi şəkildə məhv edilməsi ilə bağlı nümayiş etdirilən görüntüləri bəzi amerikalı ekspertlər informasiya müharibəsinin elementləri kimi qəbul edirdilər. Azərbaycan təcrübəsinin reallığını qəbul edən mütəxəssislər isə hesab edirdilər ki, Amerikanın İrak

müharibəsində raket-artilleriya sistemlərinin fəaliyyəti ilə bombalama şoku yaratmaq təcrübəsi artıq köhnəlmiş taktikadır (1).

Amerikanlın Strateji və Beynəlxalq Təhlillər Mərkəzinin (Center for Strategic and International Studies) ekspertləri olan Şaan Şeyx və Ues Rambo belə hesab edirdilər ki, Qarabağ müharibəsinin təcrübəsi gələcək münaqişələrin xarakterini dəyişəcəkdir. Onların fikrincə bu təcrübənin təhlil edilməsi gələcək müharibələrin aparılmasının necə dəyişiləcəyi haqqında zəruri məlumatları verməyə qadirdir. Adları çəkilən ekspertlər apardıqları təhlillərə görə belə hesab edirlər ki, Qarabağ müharibəsində uzaq vuran raketlərdən elə də çox istifadə edilməmişdi. Belə raketlərin görə biləcəyi işlər pilotsuz uçuş aparatlarına həvalə edilmişdi. Həmin aparatlar isə həm təmas xəttində olan düşmən mövqelərini və hərbi texnikasını, həm də düşmən mövqelərinin dərinliklərində olan hərbi texnikanın məhvi üçün böyük səmərəlilik nümayiş etdirdi (2).

Amerikalı hərbi ekspertlər belə bir qənaətə gəlirdilər ki, yaxın gələcəkdə dünya ordularının pilotsuz uçuş aparatları ilə silahlanması səviyyəsi xeyli artacaqdır. Ona görə də yerüstü taktikanın təkmilləşdirilməsinə diqqət artırılmasının zərurliyi vurğulanırdı. Bildirilirdi ki, hazırda yalnız güclü atəş imkanlarına malik olmaq heç də həlledici amil deyildir. Düzgün yerüstü maskalanmanın olmayacağı təqdirdə raket və artilleriya sistemlərinin yerini asanlıqla müəyyənləşdirmək və sonra da onları məhv etmək mümkündür.

Qarabağ ətrafında gedən müharibədə pilotsuz uçuş aparatlarının səmərəli istifadəsi və zirehli ağır texnikanın asanlıqla bu uçuş aparatları tərəfindən hədəfə alınması və məhv edilməsi indi dünyanın bir çox ölkələrində həmin texnikanın faydalılığını müzakirə obyektinə çevirmişdir. Belə bir fikir ortaya atılır ki, tanklar və zirehli texnika pilotsuz uçuş aparatları qarşısında müdafiəsizdirlər və onların yerini pilotsuz uçuş aparatlarının tutması hər bir işinin gələcək inkişaf təmayüllərindən biri ola bilər. Xüsusilə, tankların yuxarı hissəsinin müdafiə baxımdan daha həssas olması onların PUA-lar tərəfindən daha asanlıqla məhv edilməsi təhlükəsini artırırdı(3) .

Danimarka Müdafiə Akademiyasının mütəxəssisləri olan Andreas Qroe və Karsten Marrup pilotsuz uçuş aparatları kimi bir silahın qarşısında tankların və zirehli texnikanın əvvəlki hərbi əhəmiyyətini saxlaya bilməyəcəyini qeyd edirdilər. Andreas Qroenun fikrincə, düşmən hədəflərinin üzərinə pilotsuz uçuş aparatlarını sürü ilə göndərmək imkanları da yaranmaqdadır. Bu zaman yerüstü hədəfləri onlardan etibarlı şəkildə müdafiə etmək elə də asan olmayacaqdı. Yəni Qarabağ ətrafında Azərbaycanın apardığı müharibənin təcrübəsi dünyanın böyük ordularının rəhbərlərini və mütəxəssislərini son yüz ilin ənənəvi silahlanmasına yenidən baxılmasını da müzakirə obyektinə çevirmişdi (4).

Beynəlxalq aləmdə tanınmış “The Forbes” jurnalı Azərbaycanın Ermənistana qarşı tətbiq etdiyi taktikanı “dahi taktika” kimi dəyərləndirirdi. Bu jurnalın yazdığına görə, pilotsuz uçuş aparatlarının səmərəli tətbiqi, köhnə sovet An-2 təyyarələrinin pilotsuz uçuş aparatlarına çevrilərək qarşı tərəfdə yanlış təsəvvür yaradılması taktiki baxından heyranəmiz olduğu qədər də sadə idi. Jurnalın yazdığına görə, Azərbaycan həm də müasir müharibələrdə kiçik dövlətlərlə hesablaşmaq zərurətini göstərdi (5).

Almaniyadan olan hərbi ekspert Ulrike Franke etiraf edirdi ki, Azərbaycanın Ermənistan üzərindəki qələbəsi XXI əsrdə dronlarla əldə edilmiş ilk qələbə idi. Onun fikrincə, Qarabağ ətrafında cərəyan edən müharibənin nəticələrinə görə Azərbaycan öz adını dünya hərbi tarixinə həkk edə bilmişdir. Çünki hərbi işində Azərbaycan novatorluq nümayiş etdirə bilmişdi. Adı çəkilən hərbi ekspert Azərbaycan Ordusunun bu yeni taktikasına öz heyranlığını da gizlədə bilmirdi. Ulrike Franke eyni zamanda Şuşa şəhərinin azad edilməsi əməliyyatını çox yüksək qiymətləndirirdi və əlavə edirdi ki, dünyanın çoxlu sayda hərbi ekspertləri heyran içərisində Şuşanın azad edilməsi əməliyyatının təşkilini və gedişini öyrənməkdədirlər. Bu əməliyyatın uğurla başa çatdırılmasına görə, Ulrike Franke Azərbaycanın xüsusi təyinatlı qüvvələrinin məharətini də yüksək qiymətləndirirdi (6).

Ukrayna Silahlı Qüvvələrinin Quru Qoşunlarının döyüş hazırlığına rəhbərlik edən general-leytenant Aleksandr Pavlyuk 2020-ci ilin sonlarına yaxın bildirirdi ki, artıq Ukraynada Azərbaycanın döyüş təcrübəsinin tətbiq edilməsi ilə qoşunların hərbi təlimi keçirilmişdir. Ukrayna ordusunun bölmələri dağlıq ərazilərdə Qarabağda aparılan döyüşlərin təcrübəsinə uyğun olaraq pilotsuz uçuş aparatlarının tətbiqinə yer verilmidir. Ukraynalı hərbi mütəxəssislər düşmən tərəfin hava hücumundan müdafiə sistemlərinin mövqelərinin aşkarlanması üçün yalançı hədəflərdən istifadə olunması ilə bağlı da Azərbaycanın təcrübəsinə yüksək qiymətləndirir və bu təcrübədən də hərbi təlimlərin gedişində istifadə olunmuşdu(7) .

Azərbaycanın Ermənistanın işğalçılığına qarşı apardığı müharibəni “dron inqilabı” kimi xarakterizə edən Rusiyanın “Meduza” informasiya-təhlil mərkəzinin apardığı qiymətləndirməyə görə, bu müharibədə ənənəvi aviasiyanın həll etdiyi kəşfiyyat, hədəf müəyyənləşdirilməsi, düşmənin hərbi texnikasına, mövqelərinə və canlı qüvvələrinə zərbə endirilməsi kimi əsas vəzifələr pilotsuz uçuş aparatları tərəfindən icra edildi. Bu informasiya-təhlil mərkəzinin qənaətinə görə, baş verənlər sadəcə bir texnikanın başqası ilə əvəz edilməsi deyil, hərbi işində çoxdan gözlənilən inqilabın dönüş nöqtəsidir (8).

Ədəbiyyat

1. Foreign Policy (SŞA): armiya SŞA delayet vıvodı iz Naqorno-Karabaxskoqo konflikta
2. <https://inosmi.ru/politic/20210206/249046167.html>
3. 2.Novıye sposoby vedeniya voynı: kak sobıtiya v Naqornom Karabaxe izmenyat buduşıye konflikıtış
4. <https://actualcomment.ru/novye-sposoby-vedeniya-voyny-kak-sobytiya-v-nagornom-karabakhe-izmenyat-budushchie-konflikty-2012091051.html>

5. Mikkelson Y. Jyllands-Posten (Daniya): dron protiv tanka. Kto viqrivayet voynu buduşeqo.
<https://inosmi.ru/military/20201026/248395651.html>
6. Yenə orada
7. Forbes: Taktika Azerbaydjana vo vtoroy Karabaxskoy voyne bila qenialnoy
8. <http://cbc.az/ru/news/news1616755650>
9. Nemetskiq ekspert: Vtoraya karabaxskaya vojna yavlyayetsya pervoy pobedoy v mirovoy istorii zavoyevannoy dronami.
<https://ru.oxu.az/war/465122>
10. Ukrainskiye voenniye otrabotali opit voynı v Karabaxe
11. https://lenta.ru/news/2020/12/01/ukr_karabah/
12. Posle Karabaxskoqo konflikta vse qovoryat o «revolyutsii dronov»
13. <https://meduza.io/feature/2020/11/19/posle-karabahskogo-konflikta-vse-govoryat-o-revolyutsii-dronov>

Qətibə Vaqif qızı Quliyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
qatibevagifkizi@yahoo.com

QƏDİM TÜRKLƏRDƏ HÜQUQ SİSTEMİ VƏ QƏDİM TÜRKCƏ HÜQUQİ SƏNƏDLƏR

Açar sözləri: *qədim türk hüququ, qədim türkcə, Turfan, rəsmi-hüquqi sənədlər, Uyğur*

Key words: *ancient Turkish law, ancient Turkish, Turfan, official-legal documents, Uyghur*

Hüquq və bu qavrayışdan doğan hüquqi aktlar sistemi qarşılıqlı olaraq bir-birinə zəncirvari əlaqədə olan dövlət sistemi ilə birlikdə inkişaf edir. Hər peşənin özünəməxsus dili olduğu kimi hüquq sahəsinin də özünəməxsus dili, yazı üslubu vardır. Bu dil özünü qanunlarda, fərmanlarda, idarəedicilikdə göstərir. Əldə olan qaynaqlar işığında deyə bilərik ki, tarixdə məlum olan hüquq sisteminə dair ilk yazılı sənədlər Şumerdə e.ə. 2375-ci ildə Lagas kralı Urukaqına tərəfindən hazırlanmışdır. Bu qanunlar xüsusi mülkiyyət və ailə hüququnu əhatə etmiş, yoxsullar, kimsəsizlər və gücsüzlər qorunmuşdur. Babil kralı Hammurapi də e.ə 1750-ci illərdə daha sərt qanunlar kodeksi hazırlamışdır.

İnsan cəmiyyəti olan yerdə qanun, hüquq da mövcud olmuşdur. böyük bir coğrafiyada yaşayan türklər də hüquq sistemlərini və hüquqi dillərini formalaşdırmış və inkişaf etdirmişlər. Türk cəmiyyətlərində bu qanunlar öncə şifahi “Törə” adlanan qanunlar kodeksi ilə, sonralar yazılı formada tətbiq olunmuşdur. Bu gün qədim türk hüquq sistemi ilə əlaqədar məlumat əldə edə bildiyimiz ən əhəmiyyətli yazılı qaynaqlar qədim türklərə-uyğurlara aid rəsmi-hüquqi sənədlər hesab edilir. Bu sənədlər daha çox VII-XII əsrləri əhatə edir. Turfan uyğurlarına aid olan bu mülki-rəsmi-hüquqi sənədlər istər fərdlər, istərsə fərdlərlə dövlət arasındakı müxtəlif proseslərlə əlaqəli hüquqi aktları əks etdirir.

Bu mənada ictimai hadisə olan dil də öz növbəsində ünsiyyətə xidmət etdiyi kimi, həm də sosial nizamin, ictimai həyatın, ictimai münasibətlərin təmin edilməsi üçün də əsas vasitədir deyə bilərik. Çünki ən güclü dövlətçilik ənənlərinə sahib olan dövlətlərin də, ictimai həyatı asanlaşdırmaq, qorumaq və təmin etmək üçün din, əxlaq, adət-ənənə və hüquq kimi qaydaları ifadə etmək üçün kamil bir dilə ehtiyac duyulur. Müəyyən dövrlərdə hər kəsin ünsiyyət vasitəsi kimi yaranan və anlaşımaq üçün formalaşan dil zamanla peşəkarların, ayrı-ayrı sahə mütəxəssislərinin dilinə çevrilmişdir: “elmi dil, tibb dili, musiqi dili, memarların dili və hüquq dili”.

Qədim türk hüququ müxtəlif sahələri əhatə edir ki, bu sahələrin hər birinin məzmun və forması, tərtibi qaydları, dil xüsusiyyətləri vardır. Qədim türk hüquq sistemi özündə aşağıdakı əsas istiqamətləri birləşdirir: mülki hüquq, ailə hüququ, maliyyə-vergi hüququ, aqrar hüquq, cinayət hüququ (3, s.1-3). Bu sahələrin hər biri cəmiyyətin sosial baxımdan dəyişmə məruz qaldığı statusunu, müxtəlif təbəqələrin hüquqi ierarxiyasını əks etdirir və qədim türkcənin dil normalarını əks etdirməklə yanaşı, özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinə, eləcə də terminoloji bazaya sahibdir.

Hüquq dili, rəsmi-ışğuzar yazı üslubu ədəbi dildən fərqli dil olmasa da, “hüquqi dil”, “rəsmi-ışğuzar üslub” haqqında danışmağa imkan verən xüsusiyyətlərə malikdir və bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. *Aydınliq və sadəlik*; 2. *Ardıcılıq və terminoloji sabitlik*; 3. *Dəqiqlik və müəyyənlik*.

Hüquq dilində mənalar aydın və birmənalı olur, onun əsas vəzifəsi – mümkün qədər sadə, aydın dillə açıqlığa nail olmaq (hüquqi fikir hər kəs üçün açıq-aydın olmalıdır), anlaşılmazlığa səbəb olan çoxmənalılıqdan uzaq durmaq. Hüquq dili, əsasən hüquqi mətnlərdə və hüquqi sənədlərdə istifadə olunur. “*Qədim türk hüquqi sənədlərini müasir hüquq sisteminin bölgüləri əsasında vəsiqə, qəbzlər, müqavilələr, vəsiyyətnamələr və s. şəklində təsnif etmək olar. Bu sənədlərin hər birində onların hüququ statusu aydın görünür*” (1, s.4-6). Sənədləri növlərinə görə belə tərtib etmək olar: borc kağızları, alqı-satqı qəbzləri, kirayə müqavilələri, evlilik, vergi və hüquqi aktları əks

etdirən vəsiqələr. Bu sənədlər qədim türk hüquqi yazı dilinin ən orijinal və rəsmi təzahürüdür. İbrahim Aydemir: “*Hüquq dili həm lüğət tərkibinə, həm də sintaktik quruluşuna görə yazı dilinin ən ağır, ən səviyyəli və ən mürəkkəb növünü təşkil edir*” deyir və bunun səbəblərini bu dilin tarixi keçmişi və inkişafı, onun dərin mədəni mənşəyi, türk hüquq sisteminin əsaslandığı mürəkkəb hüquqi strukturla əlaqələndirir (2, s.20).

Qədim türk hüquq sənədlərinin dili qədim türkcənin bütün xüsusiyyətlərini əhatə etməklə yanaşı ictimai-siyasi şərtlərin dəyişməsi, hüququ təfəkkürün, sosial-mədəni şüurun inkişafı və bunun fonunda dildə baş verən dəyişikliyin funksional-semantik mənzərəsini nümayiş etdirir. Mövcud sənədlərin müxtəlif areallara və dövrlərə aid olduğunu nəzərə alsaq, bu sənədlərdən istifadə edən türk cəmiyyətinin uzun müddətdir ki, hüquqi baxımdan mükəmməl tənzimlənmiş sosial həyata malik olduğu qənaətinə gəlmək olar. Qədim türklərə, Turfan vadisindəki türk icmalarına aid olan bu sənədlərin tədqiqi, onların dil xüsusiyyətlərinin təhlili türk hüquq sistemi və müəyyən dərəcədə qədim türk dövlətlərinin ticari və iqtisadi həyatını işıqlandırmağa kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Arat Reşit Rahmeti. Eski Türk Hukuk Vesikalari. Journal de la Societe Finno-Ougrienne, 65/2, 1964, s.11-78.
2. Aydemir İ.A. Türk Hukuk Dili Üzerine Araştırmalar I. / Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, 2010, cilt 58, sayı 2, s. 19-36.
3. Caferoğlu Ahmet. Uyğurlarda hukuk ve Maliye İstilahları. Türkiyat Macmuası, cilt IV. İstanbul, 1934, s. 1-44.

Xumar Tofiq qızı Novruzova

Bakı Slavyan Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
novruzovaxumar@gmail.com

İKİLİK SAY SİSTEMİ VƏ ONUN TƏTBİQLƏRİ

Açar sözlər: *say sistemi, ölçü vahidi, kompüter, unsiya, hesab əməlləri*
Key words: *number systems, unite of measure, computer, ounce, arithmetic operations*

İkilik say sistemləri haqqında ilkin məlumatlar qədim Çində yaranıb. Çinlilərin “Dəyişikliklər kitabı” buna sübutdur. Tarixi faktdır ki, bu sistem qədim induslara da məlum idi. Avropada ikilik say sistemi daha müasir dövrə təsadüf edir. Bunu ingilis şərab ticarətində istifadə olunan həcm ölçü vahidləri göstərir – iki cill yarımştaf, iki yarımştaf pint, iki pint kvarta, iki kvarta potl, iki potl qallon, iki qallon pek, iki pek yarımbuşel, iki yarımbuşel buşel, iki buşel kilderkin, iki kilderkin barel, iki barel xoqzxe, iki xoqzxe payp, iki payp tan adlanırdı. İngilis tarixi romanlarında bu ölçü vahidlərindən ən çox pint və kvartanın adları çəkilirdi. Bu ölçü vahidlərindən bəziləri – barel və qallon bizim dövrümüzdə neft sənayesində hələ də neftin ölçü vahidi kimi saxlanılıb. Bəzi ingilis ölçü vahidlərində ikilik say sistemindən istifadə edilir. Belə ki, funt 16 unsiyaya, unsiya 16 dremə bərabərdir. İngilislərin əcazılıq məmulatlarında isə unsiya 8 dremə bərabər götürülür. /Qaşkov S.B, 2004: 14/

İkilik say sisteminin ən böyük təbliğatçısı məşhur alman alimi V.Q.Leybnis idi. Leybnis göstərmiş ki, digər sistemlərdən fərqli olaraq, ikilik say sistemində hesab əməllərinin yerinə yetirilməsi daha sadədir. Hətta Leybnis bu ideyaya fəlsəfi məna verirdi: Deyilənlərə görə onun tapşırığı ilə üzərində aşağıdakı cümlə yazılmış medal hazırlanmışdı: “Heç nədən hər şeyi əldə etmək üçün 1 ədədi kifayət edər”. Məlumdur ki, elə bu ideya müasir İKT-də uğurlu tətbiqini tapıb. Bu fikrin əsasında çox sadə və fiziki cəhətdən əlverişli sübut durur – müasir

texnologiyalarda son illərdə çox dəyişikliklər olmasına baxmayaraq, ikilik sistemdən istifadə qaydaları heç bir dəyişikliyə məruz qalmamışdır. /Qaşkov S.B., 2004: 14/

İkilik say sisteminin əsas üstünlüyü – toplama, çıxma, vurma və bölmənin sadəliyidir. Belə ki, onluq və digər say sistemlərindən fərqli olaraq, vurma cədvəlində heç nəyi yadda saxlamaq lazım gəlmir – 0-a vurulan istənilən ədəd 0-a, 1-ə vurulan istənilən ədəd isə 1-ə bərabərdir. Bölmə cədvəli iki əməliyyatdan: $0/1=0$ və $1/1=1$ ibarətdir. Toplamada isə yuxarı mərtəbə vahidlərinə keçid yarandığı hallarda bir qədər çətinlik ola bilər: $1+1=10$ və s. kimi. Texniki detalları nəzərə almasaq, müasir kompüterdəki bütün əməliyyatların bu sistemdə yerinə yetirildiyi aydın olur.

Hind əfsanəsinə görə, ikilik (mövqeli) say sistemi bir xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir: böyük ədədləri iki (p sayda) işarənin köməyi ilə göstərmək mümkündür. Deməli, böyük ədədləri göstərmək üçün çoxlu miqdarda taxıl dənəciklərindən istifadə edilməsi gərəksizdir, onları göstərmək üçün hər bir hücrəyə ya bir taxıl dənəciyi qoymaq, ya da heç qoymamaq lazım gəlir. Belə olan halda, şahmat lövhəsi Şərqdə abakla, Rusiyada çotkə ilə əvəz olunur. /Qardner M., 1974: 17/

300 ədədini 2-lik say sisteminə göstərək. Ədədin son iki rəqəmi 0 olduğundan, qalan rəqəmləri müəyyən etmək üçün $300:4=75$ əməlini yerinə yetiririk. 75 tək ədəd olduğundan, növbəti rəqəm 1, $75:2=37$ (q.1) əməlinə əsasən yenə də 1, $37:2=18$ (q.1) olduğundan 1 və s. kimi qalıqlar alırıq. Nəticədə 1000101100 alınır. Bu alqoritmın üstünlüyü ondadır ki, 2-nin qüvvətlərini hesablamaq əvəzinə, hər dəfə 2-yə bölmə əməli yerinə yetirilir.

Tarixi faktlara görə, əlifba kodlaşdırmaları hesab edilən Morze əlifbası, Brayl kodu ilk kodlaşdırma sistemi sayılan qədim yunan tarixçisi Polibiya kodunun sələfləri olub. Bu kod sistemi 5×5 kvadrat cədvəlində yerləşən və hər bir hərfə yerləşdiyi sətir və sütunun nömrəsinin (i, j) uyğun gəldiyi şəkildə olub. Məlumat ötürmək üçün isə qədim insanlar sol əllərində i sayda, sağ əllərində isə j sayda alov tutub. İngilis filosofu F.Bekonun yaratdığı ikilik sistemə əsaslanan əlifba sonralar müasir kriptografiya elmində istifadə edilən kodlaşdırma sisteminin əsasını qoymuşdur.

Ədəbiyyat

1. Qashkov S.B. Sistemı schisleniya i ix primeneniya. M.: Matematicheskoe prosvesheniye, 2004, 52 s.
2. Qardner M. Matematicheskiye novelli. M.: Mir, 1974, 456 s.

Vəsilə Fəxrəddin qızı Vəliyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
valiyeva.vasila@gmail.com

ZAMANIN LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: *linqvistik zaman, perseptual zaman, konseptual zaman, konseptual-kateqoriyal, system-struktur, koqnitiv- pragmatik*

Key words: *linguistic time, perceptual time, conceptual time, conceptual-categorical, system-structural, cognitive-pragmatic*

Zaman probleminin insan həyatında xüsusi yeri var və əksər elmlər üçün ortaq anlayış kimi çıxış edir. Artıq tam mənada dərk edilir ki, hər bir obyektin, hər bir sistemin özünəməxsus zaman forması var. Yalnız xüsusi fəlsəfi zaman deyil, həm də fiziki, astronomik, bioloji, statik, sosial, psixoloji və s. zaman formaları mövcuddur. Hər bir elm öz obyektinin zaman formasının spesifikasiyasını müəyyənləşdirməyə cəhd edir. Hələ bir vaxtlar A.Avqustin yazırdı ki, o, “zamanın nə olduğunu dərk edir, lakin onun təbiətini izah etmək iqtidarında deyil” [1, s. 183]. Məhz bunun məntiqi nəticəsi kimi, aparılan müasir linqvokoqnitiv tədqiqatlarda ayrı-ayrı elm sahələrin nailiyyətlərinin sintezinə, ümumiləşdirməsinə cəhd edilir.

Zamanın linqvistik aspektinin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, dil “dünyada varlığın müxtəlif aspektlərinə uyğunlaşmanın yüksək səmərəli alətidir və onun bir çox xüsusiyyətləri birbaşa və ya dolayısı ilə mövcud realiləri əks etdirir” (2, s. 140). Zaman insanın hissi qavrayışı və intellekti tərəfindən əks olunur və dildə leksik və qrammatik dil vahidlərin semantikasında öz ifadəsini tapır. Məsələn, Y.V.Tarasova “insan şüuru ilə bu münasibətlərin qavranılması xarakterinin və onların dil vasitələri ilə tərtiblənməsini nəzərə almadan, ümumi zaman anlayışını açmaq mümkün deyil” fikrini irəli sürür [6, s. 74]. Dildə zamanı o kateqoriyalara aid etmək olar ki, onların köməyi

ilə insanın lingvistik və qeyri-lingvistik fəaliyyətləri arasındakı nisbət müəyyən edilir.

Linqvistikanın müasir inkişaf mərhələsində dil şüurunun strukturu məsələsinin öyrənilməsi sistem-struktur müstəvisindən konseptual-kateqorial müstəviyə keçməsilə səciyyələnir. Bununla da dilçilərin diqqəti, hər şeydən əvvəl, ünsiyyət aktının koqnitiv-praqmatik şərhinə yönəlmiş oldu. Psixi, sosial, entomədəni və s. səciyyələri nəzərə alan ünsiyyət aktının öyrənilməsi dili sırf abstraksiya kimi deyil, bu və ya digər lingvososiomədəni cəmiyyətin dil sisteminin konkret təzahürü kimi nəzərdən keçirməyə zəmin yaradır. Koqnitiv praqmatika məcrasında dil şüurunun və insan tərəfindən dünyanın dərkinin xüsusi növü kimi danışq fəaliyyəti adresantın (danışanın) maraqları prizmasından, yəni, başqa sözlə desək, ayrı-ayrı fərdlərin kommunikativ gedişləri konkret situasiyada onun dil davranışını müəyyən edir ki, bu da öz növbəsində dünyanın milli koqnitiv modelini yaratmağa imkan verir. Zamanın varlığın fundamental kateqoriyası olmasına baxmayaraq, təbiət və humanitar elmlərdə zaman kateqoriyasının öyrənilməsinə münasibətlər fərqlidir. Humanitar elmlərə dair biliklərdə zaman materiyanın varlıq forması kimi ərtaf dünya hadisələri ilə müəyyənləşdirilir və insanın mövqeyindən asılıdır. Dildə zaman kateqoriyası ümum-elmi zaman kateqoriyasının birbaşa inikası deyil. Dil materialının təhlili dildə əks olunan gerçəkliyin kateqoriyalaşmasının özəlliklərini görməyə, habelə dünyanın dil mənzərəsinin milli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. O.Q.Melnikin qeyd etdiyi kimi, “bu münasibətlər dil strukturunun leksik və qrammatik səviyyələrini əhatə edir” [5, s. 22].

Dünyanın dərk olunmasının gedişində əldə olunmuş biliklər, habelə zamanın xüsusiyyətlərinin dərk olunmasının nəticələri dil sisteminə optimal şəkildə kodlaşmışdır. Buna görə də temporal dil strukturlarının mental formaları obyektivləşdirməyə və insanın şüuru və psixikası tərəfindən dünyanın konseptləşdirilməsinə imkan verir. Dildə həm xalqın mədəni-idraki təcrübəsi, həm də danışqda fəaliyyət göstərən dilin özünün xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilən bəzi koqnitiv modellər reallaşır. “Dil, danışq kimi, zaman daxilində mövcud olan

real gerçəkliyi təsvir edir. Buna görə də dil gerçəkliyin temporal aspektlərini işarə etmək üçün qrammatik və leksik vasitələrin zəngin arsenalına malikdir” [3, s. 9]. Dildə zaman ideyasının şərhində zaman daxilində mövcud olan hadisələr dünyasını ifadə edən feillər xüsusi rol oynayırlar. E.S.Kubryakovaya görə, “dilnin dinamizmi əsas etibarilə dil vasitələrinin seçimində və onların təşkili, mətnlərin yaranmasına xidmət edən kombinatorikasında təzahür edir” [4, s. 230].

Məlum olduğu kimi, zamanın lingvistik kateqoriya kimi tədqiqi fəlsəfi kateqoriya kimi tədqiqi ilə müqayisədə xeyli qısdır. Zaman kateqoriyasının lingvistik aspekti altında, adətən, real zamanın müəyyən modellərinin dildə əks oluması başa düşülür. Obyektiv reallıqda baş verən hadisələrin arasındakı zaman münasibətlərinin insan şüuru ilə qavranması və onun ümumi qrammatik tərtibatda dil vasitəsilə ifadə edilməsini nəzərə almadan zaman anlayışını dərk etmək mümkün deyildir. Başqa sözlə, obyektiv zamanla lingvistik zaman bir-birilə sıx bağlı olub, mahiyyətə ayrılmazdır.

Ədəbiyyat

1. Avqustin A.İspoved. Per. M.E.Serqeyenko. -S.-Peterburq: Nauka, 2013, 379 s.
2. Anisimov A.M. Temporalniy universum i yevo poznaniye. -M.: 2000,208 s.
3. Arutyunova N.D. Ot redaktora // Yazık i vremya. Loqiceskiy analiz yazıka. İndrik, 1997, 351 s.
4. Kubryakova E.S. Dinamiceskoye predistavleniye sinxronniy sistemi yazıka // Qipoteza v sobremennoy lingvistike. M.: Nauka, 1980, s. 217-261.
5. Meleşkova N.İ. Fyucə in ze past v anqliyskom yazıke. avtoref. dis. kand. filol. Nauka-Donesk: 1960, 24 s.
6. Tarasoba E.V.Diaxroniceskiy analiz kateqorii vremeni v anqliyskom yazıke metodom polevovo modelirovaniya//Yazık. Celovek. Vremya. Xarkov: XQU, 1997, s.77-90

Aysel İlqar qızı Məmmədbəyli
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim
dr.gatibe@gmail.com

İNGİLİS BƏDİİ MƏTNLƏRİNİN RİTORİK STRUKTURUNDA METANOMİK KÖÇÜRMƏLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *rol, mətn, metanomik, ritorik, köçürmə*

Key word: *role, text, metanomic, rhetorical, transfer*

Metafor kimi metonimiya da həm dil, həm də konseptual səviyyədə geniş tədqiq olunmuşdur. Ç.Denroş qeyd edir ki, *“metonimiya konseptuallaşmada və kommunikasiyada fundamental rol oynayır”* [2].

Bu tədqiqatda iddia olunur ki, morfologiya, sintaksis, leksika və frazeologiya qeyri-məcaz vasitələrlə ifadə olunur və dildəki baza mənanı ehtiva edir. Yalnız metonimiya və yaxud daha dəqiqi “metonimik işlənmə” bizə həmin sistemlər üzərində çeviklik və dəqiqlik verir və biz öz sosial ünsiyyətimizdə onlara daimi olaraq əsaslanırıq [2, s.1].

Metonimik köçürmələr minilliklərlə, əsrlərcə insanların şüurunda təkmilləşə-təkmilləşə bu günümüzə qədər mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş ritorik hadisədir. Metonimik köçürmə prosesi metaforik köçürmələrdə olduğu kimi dilin leksik sisteminə güclü təsir edir, kommunikasiya prosesində informasiyanın məqsədyönlü şəkildə qurulmasında xüsusi rol oynayır.

Metonimik köçürmələr həm də dilxarici amillərlə də əlaqədardır. Çünki cəmiyyətin, iqtisadi siyasi münasibətlərin inkişafı proses və hadisələri, predmetləri adlandırmanın daha optimal variantlarını üzə çıxarır və diqqəti kommunikasiyanın əsas məqsədinə yönəldir. Bu halda metaforik köçürmələr informasiya veriminin vacib faktoru kimi üzə çıxır. Metonimik köçürmələrdə, qeyd etdiyimiz kimi, ellepsisə

uğrayan dil vahidinin semantikasını da öz üzərinə götürən aktuallaşmış dil vahidi məndə yenidən işlənmiş olur.

Metonimiyalara koqnitiv yanaşma üç postulate əsaslanır: 1. Metonimiya konseptual fenomendir, 2. Metonimiya koqnitiv prosesdir; 3. Metonimiyalar ideallaşmış koqnitiv modellər dairəsində fəaliyyət göstərir [4, s.17-61].

Q.Radden və Z.Koveksisin bu postulatlarının mahiyyəti ondadır ki, bir konseptual mövcudluğun müvafiq model əsasında digər konseptual mövcudluğa keçməsidir. Həmin modelin seçilməsi də koqnitiv prinsiplərə əsaslanır. C.Lakof və M.Conson metonimik köçürmələrin formalaşmasında ideallaşmış koqnitiv modelləri xüsusi olaraq qeyd edir [3, s.79-90].

Metonimikləşmə prosesinin bir neçə modeli vardır. Dünya dillərində əksərən həmin modellər oxşardır. Ancaq qeyd olunan köçürmə modellərinin dildə aktivlik dərəcəsi nisbətən fərqlidir. Məsələn, ingilis dilində aktiv metonimik modelləri A.İ.Fyodorov aşağıdakı cür təsnif edir: 1. Heyvan-heyvan əti; fowl; goose [5, s.86]. 2. Predmet-onunla assosiasiya olunan (törəmə sözlər), school (məktəb-təhsil müəssisəsi; məktəbli) eləcə də: pine; oak; bronze; clay [5, s.88].

Metonimik köçürmələr hərəkət-obyektin hərəkəti; hərəkət-nəticə; hərəkət- fəaliyyət vasitəsi; hərəkət-yer və s. xətti üzrə baş verir. Metonimik köçürmə prosesi ingilis dilində əsas isim, sifət və feilləri əhatə edir:

İsmlər: Volt: (italyan fiziki; elektrik gərginliyi vahidi); ' Bobby (Robert Peel Bobby) (Robert Peel): (İngilis polisinin əsasını qoyan; ingilis polisi); Winchester: (Şimali Amerikada şəhər; silah); Wedgewood: (keramist, ingilis xrustal fabrikinin əsasını qoyan; ingilis xrustalının bir növü), Foto-kinolenti, kinifilm: pilot -bələdçi, pilottest. Və s.; test-gil boru, test

Sifətlər: tough 'bərk, möhkəm (tough steak); dözümlü.; hard work,' sərt (be hard on smb.), ağır (hard blow): film- zərif dəri; plyonka

Feillər: İngilis dilində metonimik köçürmələr təkcə isim və sifətlərlə yanaşı, feilləri də əhatə edir: shoot – atəş açmaq; öldürmək; hədəfi vurmaq: sit – 1) oturmaq, iclas aparmaq, diqqətini nəyəsə yönəltmək [6, s.51].

Metonimiya insana şüurunda mövcud olan köçürmə əməliyyatının bir forması kimi təzahür edir. Metaforik köçürmələrdən fərqli olaraq, metanomik köçürmələr ad köçürmələrini əhatə edir; yəni bir ad digər anlayışın üzərinə köçürülür və eləcə də adlandırılır. Məsələn: London şəhər adıdır, coğrafi məkandır. Ancaq siyasi və ya media mətnlərdə, Metonimik ifadələr bədii mətnlərdə də ən çox rast gəlinən vasitələrdəndir:

“At first, when Frank called, she did not have much to say. She was gracious, but the burden of conversation fell on her husband. Cowperwood watched the varying expression of her face from time to time, and if she had been at all psychic she must have felt something. Fortunately she was not. Semple talked to him pleasantly, because in the first place Frank was becoming financially significant, was suave and ingratiating, and in the next place he was anxious to get richer and somehow Frank represented progress to him in that line.” [1].

Ədəbiyyat

1. Chandler, Raymond. The Long Goodbye. / Chandler, Raymond Vintage crime. – 1988. – 379 p.
2. Denroche, C. Metonymy and Language: A New Theory of Linguistic Processing. / C.Denroche. – London: Routledge, – 2014. – 218 p.
3. Lakoff, G. Metaphors we live by. / G.Lakoff, M.Johnson. – Chicago: University of Chicago Press, – 1980. – p.79-90.
4. Radden, G. Towards a theory of metonymy. /In: K. Panther, G. Radden (Eds.), Metonymy in Language and Thought. / G.Radden, Z.Kovecses. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, – 1999. – p. 17-61.
5. Federov A.İ.Semantiçeskaya struktura slova kak komponent semantiçeskoy strukturi viskazivaniya Moskva: Nauka,1981
6. Xaritonçik Z.A. Leksikolojiya anqliyskoqo yazıka.Moskva:1962, 229 s.

Mahirə Tahir qızı Hacıyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

mhaciyeva@hotmail.com

BƏDİİ FİKİRDƏ DİSTOPIYA ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: *utopiya, distopiya, xəbərdarlıq, cəmiyyət, təkamül*

Key words: *utopia, dystopia, warning, society, evolution*

Distopiya həyatın hər sahəsinə nüfuz edən məhv, uçurum olaraq qəbul edilir, “ Bu söz, xəstə və pis, səhv və ya əlverişsiz yer mənasını verən Yunan mənşəli iki, dus və topos sözlərindən götürülmüşdür [G. Claeys, 2017: 4]. Buraya ətraf mühitin acınacaqlı vəziyyəti də, dözülməz siyasi rejim də, deqradasiyaya uğrayan insan cəmiyyəti, acınacaqlı fiziki, mədəni, sosial durum kimi hallar da daxildir. Ümumilikdə distopiya kəskin pisləşən bir dünyadır. Dini ədəbiyyatda, əfsanə və miflərdən başlayaraq bizə bəlli olan bədii mətnlərdə bu mövzu daim var olmuşdur. Lakin, adı çəkilənlər adətən xoşbəxt sonluq, qurtuluş vasitəsi vəd edir. Distopiya adı ilə təhlil etdiyimiz bədii əsərlərdə isə gələcək kifayət qədər ümitsiz görünür. Distopiya bir növ keçici çətinlik deyil, davam edəcək, sonda yaqın ki məhvə gətirib çıxaracaq bir vəziyyətdir. Ən qorxulusu da odur ki, distopiyaların böyük əksəriyyəti proqnozlaşdırılan gələcəkdir. Utopiya ilə müqayisə etsək distopiyanın daha praktik, reallıqla daha səsleşən yanaşma olduğunu görürük. Bu mənada utopiya arzu, illuziya kimi qəbul edilsə distopiya tarixdən, baş vermiş real hadisələrdən bəhrələnen, bugün baş verənlərin təhlilinə söykənən xəbərdarlıq mahiyyətli proqnoz kimi qəbul edilə bilər. Bu zaman mətnin xarakteri ikinci plandadır. Yəni, bədii mətnlər yazıçı təxəyyülnün məhsulu kimi deyil qaçılmaz hadisə olaraq qəbul edilir. Utopiya ilə müqayisədə distopiya daha çox siyasi, tənqidi xarakterlidir. Xüsusilə iyirminci əsrdən başlayaraq tarixdə gördüyümüz hadisələr, totalitar rejimlər, despotik hakimiyyətlər, repressiya, müharibə və xəstəliklər əsərlərin mahiyyətini dərinləşdirmişdir. Bu mənada dəfələrlə vurğuladığımız

xüsusiyyət, bədii əsərin ideoloji xarakteri, məqsədi xeyli yüksəlmiş olur, “Belə bir fikir söyləyə bilərik ki, ədəbiyyat çox vaxt bizi əyləndirmək məqsədi güdürsə, distopiya ədəbiyyatının əksər hallarda daha yüksək məqsədi olur.” [G. Claeys, 2017: 269].

Qeyd etmək istərdik ki, distopiya və anti-utopiya məfhumlarını tamamilə eyniləşdirmək olmaz. Bütün distopiya əsərləri utopiyalara satira, qüsurlu utopiyalar deyil və ya hamısında utopiya tamamilə rədd edilmir. Yəni, distopiya hər zaman utopiyanın əksi olan vəziyyət deyil, utopiyanın özündə belə distopiya elementlərinin çoxdur. Burada vəziyyətə yanaşmanın önəm daşdığını vurğulamaq istəyirik. Utopiya kimi distopiyada da vəziyyətin kimin üçün bu xarakteri kəsb etməsi önəmlidir. Distopiya və elmi-fantastik ədəbiyyat arasındakı sərhəddə də toxunmaq istəyirik. Yenə, utopiyada olduğu kimi, burada da elementlərin qarışımı baş verir, bu qaçılmazdır. Distopiya elmi-texniki yeniliklərə yer vermədən inkişaf edə bilməz, hətta sırf elmi inkişafın səbəb olduğu distopik həyatın təsvir olunduğu əsərlər vardır. Onları birtərəfli olaraq bu kateqoriyalardan hansınasa aid etməyə çalışmağa ehtiyac görmürük. Sadəcə onu qeyd etmək istərdik ki, distopiya sosial-siyasi məsələlər əsaslanır, yəni elmi-texniki elementlər bu məsələlərin önünə keçmir. Bədii ədəbiyyatın təmin etdiyi zaman və məkan azadlığı, təxəyyülün imkan verdiyi genişlik bu gücü daha da artırır. Başqa heç bir vasitədə sərhədləri aşaraq bu tipli təhkiyyə qurmaq mümkün deyil.

İlk distopiya əsəri kimi Cozef Holun (Joseph Hall) latın dilində yazılmış “Mundus Iter et Idem” (1605) satirik distopiyasını qeyd etmək yerinə düşər. Əsər C. Suvift yaradıcılığına da böyük təsir etmişdir. On səkkizinci əsr ingilisdilli bədii ədəbiyyatda C. Suviftin “Qulliverin səyahətləri” əsəri bir çox məqamlarına görə utopiya olduğu qədər də distopiyadır. İstər qəhrəman, istər onun baş çəkdiyi cəmiyyətlər və onlar arasında qəhrəmanın yeri kifayət qədər acınacaqlıdır. Bu iki əsər arasında bənzərlik çoxdur. Hər ikisi müəlliflərin müasirləri olduqları problemləri satirik işıqlandırma cəhdidir. Qulliver kimi Holun qəhrəmanı da fərqli aləmlərə səyahət edir və bu yerlərin adları onların xarakterik xüsusiyyətlərinə görə

verilir-qarınqulular, iradçılar, axmaqlar və oğrular ölkələri (Crapulia, Viraginia, Moronia, Lavernia).

Distopiyanın inkişafı məhz on doqquzuncu əsrdən başlayaraq yüksələn xətt üzrə davam edir. G. Claeys Darwin nəzəriyyəsinin bədii ədəbiyyata əsaslı təsirindən danışır. Təbii ki, bədii ədəbiyyat aparıcı ideoloji, fəlsəfi fikirlərdən qidalanır. Distopiya insan təbiətindəki dəyişiklik, istər elmi inkişafın yaradacağı avtomatıqlaşmış insan, istərsə də acıncaqlı vəziyyətin və ya heyvani istəklərin primitiv instinktlərlə yaşayan heyvana çevirdiyi insan olsun, insanın təkamülünə əsaslanır. Təəccüblü deyil ki Vril (Sir Edward Bulwer-Lytton. *The Coming Race.*), Erewhon (Samuel Butler. *Erewhon.*) kimi utopiya olaraq təhlil etdiyimiz əsərlər məhz bu təkamüldən bəhs edir və eyni zamanda, maraqlı şəkildə distopiya olaraq da təhlil oluna bilər. Bu dövrdə qələmə alınan əsərlərdə tez-tez insan ömrünün lazımı həddə saxlanması və ya insan fəaliyyətinin müəyyən yaşa qədər məhdudlaşması fikri yer alır.

Beləliklə, bədii fikir adı çəkilən əsərlərlə yeni bir istiqamətə yönəlir və bu istiqamət dövrümüzə qədər yüksələn xəttlə inkişaf etməkdədir. Zamanla utopiya tamamilə distopiyaya çevrilmiş, elmi fantastik bədii ədəbiyyata da nüfuz etmişdir. Bu əsərlərin əsas mahiyyəti onların gələcəyi proqnozlaşdırmaq cəhdidir. Təəssüf ki, bu heç də firəvan bir gələcək deyil.

Ədəbiyyat

1. Gregory Claeys. *Dystopia. A Natural History.* Oxford University Press, 2017.
2. Jnathan Swift. *Gulliver's Travels.* Oxford: Oxford university Press, 2005, 362p
3. Sir Edward Bulwer-Lytton. *The Coming Race.* Broadview press.2002, 2008p.
4. <https://archive.org/details/gentlemansmagaz235unkngoog/page/n84/mode/2up>
5. <http://www.gutenberg.org/ebooks/1906>

Nurlana Eldar qızı Həsənova

Bakı Dövlət Universiteti

müəllim

dr.gatibe@gmail.com

SAHƏ TERMİNOLOGİYASI VƏ TİBB TERMİNLƏRİ

Açar sözlər: *sahə, terminologiya, tibb, termin, leksik vahid*

Key word: *field, terminology, medicine, term, lexical unit*

İnsanın ilk ehtiyac duyduğu, həyat üçün vacib olan tibbi anlayış adları və xəstəliklərlə, viruslarla mübarizədə istifadə etdikləri alətlər ingilis və Azərbaycan dilində işlənən ilk terminlər-leksik vahidlər sayıla bilər ki, bunlar da sahə terminologiyasında öyrənilir.

Ətraf dünyanı daha dərinlən dərk etdikdən sonra zamanla insanlar öz leksikonlarına müxtəlif tibbi terminləri daxil etmiş, sonralar tibb sahəsi bir elm sahəsi kimi formalaşmış püxtələşmiş və zəngin till terminologiya meydana çıxmışdır. Bununla da daha geniş anlayışları ifadə edən elmi tibbi terminologiya formalaşmışdır. Bu proses o zaman reallaşır ki, insanlar tibbi alət və ləvazimatlarla, alətlərlə, avadanlıqlarla daha yaxından tanış olmaqla bərabər, onları adlandırmağa da ciddi ehtiyac duymuşlar. Zamanla bu amillər tibb terminlərinin yaranmasını şərtləndirən amillərə çevrilmişdir. Bütün terminlər kimi, tibb terminləri də lüğət tərkibindəki digər söz qruplarından fərqlənir.

Azərbaycan və ingilis dillərində terminoloji sistem müxtəlif sahələrə bölünür. Onlardan biri də tibb sahəsinin terminologiyasıdır. Elmi biliklər sistemindən biri olan tibblə bağlı terminlər dilin terminoloji qatında özünəməxsus yer tutur. Dilin leksik qatının ən fəal və dəyişkən hissəsini təşkil edən terminologiya cəmiyyətin inkişafını özündə əks etdirir. Terminologiya ayrı-ayrı elmlərin “güzgüsü” rolunu oynayaraq onların tərkib hissəsi rolunu oynayır.

Eyni sahə terminologiyasına daxil olan müəyyən bir anlayış bəzən eyni terminlərlə, bəzən də müxtəlif dillərdə fərqli terminlərlə ifadə oluna bilər.

Sahə terminologiyasının toplanıb müəyyən bir sistemə salınması prosesi olan inventarlaşma haqda S. Sadıqova yazır: “Bu prosesdə müəyyənləşdirilmiş termin variantların siyahıda bir sətirdə qeydə alınması zamanı da müəyyən ardıcılıqla seçilməlidir. Qeyd olunduğu kimi, terminlər hər hansı bir sahəyə aid yazılmış əsərlərdən toplanır. Hər bir sahə müəyyən meyarlar üzrə təsnif edilir, onun bölmələri, yarım bölmələri müəyyənləşir. Sahə ilə bağlılığı olan digər sahələr təyin edilir” [3,s.231].

Tibbi terminlər öncə müxtəlif mənbələrdən toplanır. Tibbi terminlərin seçilməsi prosesi terminlərin sistemləşdirilməsi, daha düzgün və doğru olanının seçilib tapılması, seçilən tibbi materialın termin üçün qoyulmuş tələblərə cavab verib verməməsi kimi mərhələləri özündə birləşdirir. Tibbi əsərlərdən toplanmış terminlər dəqiq olmalı və onların mənası sahə terminologiyasına daxil edilərkən bir daha dəqiqləşdirilməlidir.

“Terminlərə xas olan və onu digər leksik vahidlərdən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri onun xüsusi işlənmə sahəsinə malik olmasıdır. Bu o deməkdir ki, terminlər ümumişlək sözlər kimi geniş funksional fəaliyyət sferasına malik ola bilmir. O söz termin adlandırılmalıdır ki, ona elm, texnika və incəsənət sahəsində tam şəkildə müəyyənləşmiş hər hansı bir anlayış uyğun gəlir” [4, s.117].

Dilin terminoloji sistemi də bütövlükdə dilin ümumi sistemində daxildir. Sistem yaratmaq üçün dil vahidləri arasında möhkəm əlaqə olmalıdır. Bu mövqedən yanaşdıqda dilin leksik tərkibindəki sistemlə digər sistemlərin arasında fərqi görməmək olmaz.

Elmi biliklər sistemini terminlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Terminologiya elmdən, nə də elmi biliklər sistemi terminologiyadan ayrı təsəvvür olunmur. Bütün elmi biliklər sahəsinə aid terminoloji vahidlər olduğu kimi, elmi biliklər sistemindən biri olan tibb ilə bağlı terminlər də dilin terminoloji qatında özünəməxsus yer tutması ilə seçilir. Zaman keçdikcə isə insanların bir qismi tibb elmi ilə məşğul olmuş, xalq təbabəti əsasında fundamental tibb elmi yaranmışdır. Tibb elmi ilə bağlı fikir və mülahizələrin meydana gəlməsi elmi tibb terminologiyasının yaranmasını şərtləndirən amillərdən birinə çevrilmişdir. Məhz terminləri dilin lüğət tərkibindəki digər söz qruplarından fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də onların bu

xüsusiyyəti hesab edilir. “Terminləri digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onların bu və ya digər elmi konsepsiya ilə bağlı olmasıdır” [3, s.53]. Bu səciyyəvi əlamət xalq təbabəti və elmi tibb terminlərini bir-birindən fərqləndirən, onların özünəməxsus xüsusiyyətlərini üzə çıxaran əsas əlamətlər hesab edilə bilər. İngilis və Azərbaycan dillərinin terminologiyasında bu proses digər terminoloji sistemlərlə müqayisədə özünü daha çox göstərir. Belə ki, bu və ya digər tibbi avadanlıq, alət və xəstəliklərlə bağlı anlayışlar ilk növbədə ümumxalq danışiq dilindəki müəyyən leksik vahidlərlə öz ifadəsini tapırsa, zaman keçdikcə həmin anlayışlar elmi tibbi terminologiyada sabitləşən terminlərlə ifadə olunur və dilin elmi-terminoloji sistemində öz əksini tapır. Məsələn, əsrlərlə xalq müəyyən xəstəliklərə adlar qoymuş, bu adları öz leksikasında danışiqda işlətməmişdir. Lakin bu gün həmin leksik vahidlər tibbi terminlər sayılır. Məsələn, *sarılıq*, *məxmərək*, *çiban*, *qızılca* və s. İlk tibbi terminlər ümumxalq danışiq dili elementlərindən geniş istifadə etməklə formalaşmışdır. Lakin sonrakı illərdə, əsrlərdə tibbi terminologiya elmi şəkildə inkişaf etmiş və təbii ki, hər iki dildəki tibbi terminlərin əksəriyyəti latın və yunan mənşəlidir. Məsələn, *hygiene doctor*, *dose*, *patient*, *physician*, *dentist*, *cardiologist* və s. Əslində tibb elminin formalaşmasında yunanların xidmətləri daha qədimdir. Bir elm kimi yunanların təbiət elmləri və tibb mədəniyyəti Roma dövlətinin həyatında mühüm yer tuturdu. Məişət və elmə aid, xüsusi məzmunlu çoxlu yunan sözləri latın dilində yayılır, zaman keçdikcə latınlaşdırılır və dəyişdirilməmiş formada bu dilə uyğunlaşdırılırdı. Beləliklə, latın dili müasir tibb elminin ana dili funksiyasını bu günə qədər yerinə yetirməyə başlamışdır. “Prototerminlər elmin yaranmasına qədər (30-40 min il əvvəl) meydana çıxan xüsusi leksemlərdir, bu səbəbdən onlar anlayış deyil, xüsusi anlayış, təsəvvür adlanırlar” [1,s.6]. Latın dilində yaranan ilk tibbi terminlər məhz proterminlər adlanır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan və ingilis dillərində tibbi terminologiyanın böyük bir qismini alıma lay təşkil edir. Azərbaycan dili tibbi terminoloji sistemində bugün fəal işləkliyi ilə seçilən və tibbi anlayışların ifadəsində xüsusi rol oynayan *anemiya*, *monodiplopiya*, *spondilyoz*, *neytrofil*, *kolpalgiya* və s. kimi müxtəlif dillərdən dilimizə keçmiş və fəal işləkliyi ilə seçilən tibb terminlərini misal göstərmək

olar. Bütün bu xüsusiyyətlər isə və terminoloji qatda xüsusi yeri və mövqeyi olan tibb terminlərinin geniş və hərtərəfli araşdırılmasının mühüm əhəmiyyət daşıdığını bir daha sübut edir.

Bir çox xalq təbabətinə dair terminlər müasir dilimizdə funksional fəallığını itirsə də, bu və ya digər dialektlərdə öz izlərini bugün də mühafizə edərək saxlamış, ayrı-ayrı regionlarda işlənməkdədir. Xalq təbabətinə məxsus olan bu və ya digər söz zaman keçdikcə ayrı-ayrı sözlərlə birləşərək mürəkkəb quruluşlu müxtəlif elmi tibb terminlərinin yaranmasına imkan verir. Məhz ayrı-ayrı tibbi anlayış bildirən bu və ya digər söz başqa bir sözlə birləşərək mürəkkəb quruluşlu və ya söz birləşməsi şəklində olan tibb terminlərinin yaranmasına səbəb olur ki, bu da elmi tibbi terminoloji sisteminin daha da zənginləşməsinə kömək edir.

Bütövlükdə götürdükdə isə istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində tibbi terminlərin dilin əvvəlki inkişaf dövrlərində daha çox dilin öz vahidləri hesabına inkişaf etdiyini, ayrı-ayrı tibbi anlayışların dilin daxili imkanları ilə ifadə olunma mümkünlüyünü müşahidə ediriksə, dilin nisbətən sonrakı inkişaf mərhələsində digər dillərin materiallarından da istifadə etməklə tibbə aid anlayışların ifadə olunma ehtiyacının ödənilməsinə nail olunduğunu müşahidə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Əliquliyev R., Qurbanova Ə. Terminoloji informatika: formalaşma mərhələləri və inkişaf istiqamətləri// Bakı: Ekspres – informasiya informasiya cəmiyyəti seriyası. -2014.
2. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları / İ. Qasımov. - Bakı: Elm və təhsil, -2017.
3. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi /S. Sadıqova. –Bakı: Elm, -2010. -239 s.
4. Qalikina-Federuk E.M. Sovremenniy russkiy yazık.Leksika(kurs leksii)/E. M. Qalkina-Federuk.Moskva,-1954,-117 c.
5. https://www.medicinenet.com/script/main/alphaidx.asp?p=f_dict

Aytən Rəfail qızı Cəfərova

Bakı Slavyan Universiteti

müəllim

aytanjafarova@mail.ru

BOLQAR DİLİNDƏ DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ VƏ SOMATİK FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

Açar sözlər: dil, bolqar, dünya, mənzərə, leksika

Key words: language, Bulgarian, world, landscape, lexicon

Dünyanın dil mənzərəsi nəzəri dilçiliyin çox mühüm problemlərindəndir. Bu problem insan və dünya qarşılıqlı əlaqəsinin ən vacib əlaqələrini özündə əks etdirir; dil insanla təbiət arasında qarşılıqlı əlaqəni göstərməklə yanaşı, həm də insanın mahiyyətini müəyyənləşdirən vasitədir. E.Benvenist yazırdı ki, insanı dilsiz təsəvvür etmək mümkün deyil, yer üzərində insanın dili onun təyinedicisidir. Bu nəzəriyyənin kökləri V.Humboldta gedib çıxır (3, s. 156). Onun tezisinə görə, insan dil vasitəsi ilə insan olur. Sonralar bu ideya M.Xaydeqger tərəfindən inkişaf etdirilərək belə formullaşdırılır ki, nitq insan fəaliyyətinin bir formasıdır. Biz hər şeydən əvvəldilin varlığı ilə mövcud oluruq. İnsanın mahiyyəti dildə yaşayır. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, insanın dərk olunması dil vasitəsi ilə mümkündür, dilin təbiətini dərk etmək və onu izah etmək üçün insanı və onun dünyasını dərk etmək lazımdır (2, s. 232). Sepir və B.Uorf etnolinqvistika nəzəriyyəsinin yaradıcılarıdır. Onlar, xopi diliniün xüsusiyyətlərindən çıxış edərək belə bir konsepsiya irəli sürdülər ki, zaman və məkan anlayışları dilin strukturundan və keyfiyyətindən asılı olaraq müxtəlif cür izah oluna bilər. Zaman və materiya anlayışı insanların təcrübəsindən asılı olaraq müxtəlifdir. Bunlar dilin təbiətindən asılıdır (7).

Dünyanın dərk olunması müxtəlif tarixi epoxalarda müxtəlif olmuşdur ;dünyanın dərk olunma mənzərəsi də fərqli olmuşdur.

Dünyanın mənzərəsi insanın şüurunda onun həyatı fəaliyyəti, həyat praktikası prosesində formalaşır. İnsanları bunsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Qeyd olunan abstrakt dünya mənzərəsi də real dünya ilə müqayisədə nisbi xarakter daşıyır. Dünyanın elmi mənzərəsi içərisində linqvistik mənzərə bəzən paradoksal əlamətlərlə fərqlənir. Məsələn, elm aləmində çoxdan sübut olunmuşdur ki, “günəş çıxdı”, “gün batdı” ifadələri linqvistik ifadə kimi mahiyyətə elmi baxışa qarşı durur. Elm aləmində çoxdan məlumdur ki, günəş bir planet olaraq nə batmır, nə də çıxmır. Bu ifadə nəsildən-nəsilə minillərlə ötürülərək dildə öz yerini tuta bilmiş və günəşin müasir anlamı elmdə sübut olunsada, həmin ifadələr dildən çıxmamışdır. Dilin belə stabilliyi ətraf aləm haqqında biliyimizin dil şüurunda qorunub saxlanması ilə stabilliyi ilə izah etmək olar. Bu kontekstdə V.Humboldtın o fikrinə qayıdırıq ki, hər bir dil öz materialını bizim üçün ölçətməz olan əvvəlki epoxalardan, tarixdən alır. Buraya S.Y.Anşakova, B.A.Serebrennikov, L.A.Klimkova, Q.A.Şuşarina və digərləri daxildir. Digərləri isə dbu fenomeni hansısa dil kollektivinin reallığın dərkətmə modeli kimi qəbul edirlər. Buraya N.A.Besedina, T.Q.Boçina, T.M.Nikolayeva R.X.Xayrullina və s. daxildir (7). *Məsələn: Божият пръст-Танrının barmağı. “Кметшата се задъхваше вън, пияна от любопитство. Марга я съзря и се мушна в мутвака. Тя трепереше: Сашко е вън, чака, господи? Как да обади това на Мичето? А Мичето – закрила лице о стената – хлипаше, сама в нощта, в живота, в света. Марга се опули пред нея. И се прекръсти: очевидно, божият пръст ѝ помагаше сега. И натисна устни с показалец”*(8). «Божият пръстbu frazemin spesifikliyi ondadır ki” (Tanrının barmağı) müasir bolqar dili üçün spesifik misaldır. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dilindəki “tanrının köməyi ilə”, “tanrının əli ilə” ifadəsinə paralel olan bu frazem “barmaq” leksemi ilə formalaşmışdır.Təbii ki, bu da bolqar insanının “barmaq” haqqında assosiasiya yaratmasının fəlsəfi duyumu ilə bağlıdır. Azərbaycan dili ilə müqayisə kontekstində qeyd olunan frazemin hansı leksem üzərində motivləşməsi heç vaxt təsdufi ola bilməz, nə də onları sırf linqvistik aspektdə izah etmək

özünü doğrultmur. *На тях никои пръст не може да дигне.-heç kim onlarabarmaq belə qaldıra bilmir.* Ама защо реवेश бе, невесто? – рече хем малко троснато, хем успокоително свекърът. – Ходиха хората, върнаха се живо-здро; те са далече от огъня, нищо им няма... Пък децата не са останали на пътя, гледаме ги... Хам ма-ха! – Пък може да е на хубаво – каза наслуки майката, колкото да продума нещо, за да я поутеши. – И право де – подхвана тази мисъл бащата – човек сега не знае къде му е късметът... Кираджиите сега вършат царска работа, *на тях никои пръст не може да дигне* (8). – Bəs gəlin niyə ağlayırsan ? – dedi qayınata həm bir az sarsıldı, həm də rahatlaşdı. - İnsanlar getdib, sağ-salamat qayıtdılar; onlar oddan uzaqdırlar, heç nələri yoxdur... Uşaqlar da yolda qalmayıb, biz onlara baxırıq... Ham ma-ha! "Bəlkədə bu yaxşıdır" deyə ana təsadüfən, ona təsəlli vermək üçün dedi. – Düzdü, – ata dedi, – insan bəxtinin harada olduğunu bilmir... Sakinlər indi kral işi ilə məşğuldurlar, *heç kim onlarabarmaq belə qaldıra bilmir.* Bolqar dilində dünyanın dil mənzərəsində elə spesifikasiqlər mövcuddur ki, həmin xalqın hansısa hadisəyə aid xüsusi assosiasiya yaratması özünü göstərir. Məsələn, *правеше фокуси с пръсти* – gülməkdən titrəyirdi. “Дойчинов, повече остарял и попрегърбен, беше като никога пъргав и бодър. Надупченото му едро лице грееше от радост. Той правеше фокуси с пръсти пред носа на детето, подсмърчаше, викаше му „Ах, ти, разбойник!“ и цял се тресееше от смях” (8). Yaşlı və belə əyilmiş Doçinov həmişəki kimi çəvək və şən idi. Onun iri üzü sevincdən parıldayırdı. Uşağın burnunun qabağında *barmaqları ilə sehrlər edir* və qışqırırdı, “Ah, quldur!” deyib, gülməkdən titrəyirdi. Qeyd edək ki, dünya dillərində ürəkdən gülməyin çoxlu assosiasiyaları vardır. Bolqar dilində onun “titrəmək”lə əlaqələndirilməsi bolqar dil mənzərəsi üçün spesifikasiqlərdir. Hər bir dildə dünyanın dil mənzərəsi kontekstində belə özəllikləri vardır.

Yuxarıda verilən təhlildən bu nəticəyə gəlmək olur ki, bolqar insanının şüurunda dünyanın dil mənzərəsi digər dillər üçün də spesifikasiqlər olan ümumi şüur modeli əsasında formalaşır. Bu model hər bir dilin

assosiasiyalar sistemi ilə səciyyələnir, lakin assosiasiyaların hansı semantik sahələrə aid sözlərlə əlaqəni əks etdirməsi fərqlidir. Bolqar dili dünyanın dil mənzərəsini çox mükəmməl və dəqiq ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Blumfeld L. Dil. Moskva: Proqress. 1968. 250 s.
2. Vaysqerber L. Rodnoy yazik i formirovaniye duxa. M., 2004, 232 s.
3. Humboldt V. O. Razlicii stroyeniya chelovecheskix yazikov // Humboldt V. İzbranniye trudi po yazikoznaniyu. Moskva, M., 1984, c. 156-180.
4. Diana Bloqoyeva. Sinonimiya v kompyuternom jarqone bolqarskoqo i ruskoqo yazikov https://liternet.bg/publish13/d_blagoeva/sinonimija
5. Proxorov A.M. Bolshaya rossiyskaya enciklopediya, M., 1991, 102, 1408 c
6. Potebnya A.A. Misl i yazik. Xarkov, 1982. 192 c.,
7. <https://science-education.ru>
8. <https://chitanka.info/text/14980-kryv>

Nərmin Ramiz qızı Babayeva

AMEA Folklor İnstitutu

kiçik elmi işçi

narmin.babayeva.85@inbox.ru

MİFİK ZAMAN OBRAZLARININ ETİOLOJİ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *mif, mifologiya, etioloji miflər, zaman mifləri, təqvim mifləri, kosmos, xaos*

Key words: *myth, mythology, etiological myths, time myths, calendar myths, space, chaos*

Miflərin etioloji semantikasi baxımından təqvim mifləri də maraqlı məna xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Biz bu mətnlərdə mifik zamanın özünəməxsus keyfiyyətlərinin etioloji baxımdan necə mənalandırılmasını müşahidə edə bilirik.

Azərbaycan folklorunda mifik zaman obrazları ilə bağlı miflər çoxdur. Onların etioloj-izahedici semantikasi insana onun yaşadığı, içində olduğu zamanın hər bir parçasının, hissəsinin xassələrini öyrədir. Həmin mətnlərdə zamanın irili-xırdalı bütün dövrləri obrazlaşır. İnsan mifik zamanı təmsil edən bu obrazların xüsusiyyətlərini, funksiyasını bilməklə zaman-məkanda düzgün mövqə tuta, zamana və məkana uyğun hərəkət edə bilər. Bu isə etioloji miflərin bilavasitə insanla insan, insanla təbiət arasında mənəvi harmoniya, nizam yaratmağa xidmət etdiyini bir daha təsdiq edir.

“Mifik zaman” anlayışının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun ilkin zaman hesab olunmasıdır. Y.M.Meletinskiyə görə, “mifik zaman” mifologiyada empirik (profan – adi) zamandan əvvəl gələn “başlanğıc”, “əvvəl olan”, başqa sözlə, “birinci” zamandır. Dünyanın indiki şəkli (relyef, göy cisimləri, heyvanlar və bitkilər, sosial davranış nümunələri) mifik zaman çağında ilk əcdadlar (totem, tayfa əcdadları)

tərəfindən yaradılmışdır. Mifik zaman ilk əşyalar, ilk hərəkətlər, ilk yaradılışlar dövrüdür.

Mifik zaman obrazlarının etiologiyasının tədqiqi mifologiyanın sirlərinə, özünəməxsusluğuna nüfuz etmək, müasir düşüncəmizin ilkin mərhələsi, başlanğıcı, qaynağı olan mifin xüsusiyyətlərini öyrənmək imkanı verir. Bütün bu xüsusiyyətlər miflərdə, mifik əfsanə və rəvayətlərdə öz əksini tapır.

Miflərin birində deyilir ki, Süleyman peyğəmbər səfərə gedirmiş. Yolda görür ki, bir bulağın başında gözəl bir qız oturub. Qıza aşiq olan peyğəmbər onunla evlənmək qərarına gəlir. Barmağından üstündə öz adı yazılmış üzüyü çıxarıb qızın barmağına taxır. Qıza deyir ki, məni üç aydan sonra bu bulağın başında gözlə.

Süleyman peyğəmbər üç aydan sonra qayıdır gəlir bulağın üstünə. Görür ki, burada qoca bir qarı oturub. Qarıdan soruşur ki, bəs burada bir cavan qız oturmuşdu, o necə oldu? Qarı da ona cavab verir ki, elə həmin qız mənəm. Peyğəmbər ona qayıdıb deyir ki, bu qoca vaxtında niyə yalan danışırısan? Qarı da deyir ki, heç bir yalan danışmıram, bax, sənə verdiyin üzük də barmağımdadır.

Qarı barmağından üzüyü çıxarıb Süleyman peyğəmbərə göstərir. Peyğəmbər təəccüblənib bu işin əslini bilmək istəyir. Qarı ona deyir ki, mən qız deyiləm. Mən dünyayam. Yaz gələndə cavan bir qız oluram, payız gələndə belə bir qarı oluram.

Göründüyü kimi, bu mətndə qarı özünü dünya adlandırır. Dünya isə mifoloji baxımdan məkan obrazıdır. Ancaq bu məkan həm də zamanı ifadə edir. Yəni mətndəki qarı eyni zamanda həm məkanı, həm də zamanı təmsil edir. Bu da onunla bağlıdır ki, mifoloji düşüncədə məkanla zaman bir-birindən ayrılır: zaman elə məkan kimi, yəni məkani obrazlar şəklində təsəvvür olunurdu. Bu cəhətdən, Böyük çillə, Kiçik çillə və Boz ayın anası olan Qarı zamanı bilavasitə təmsil edərsə, keçilərin sahibi olan qarı qışın qurtarmasını həsrətlə gözləyən, yazın gəlməsindən ötrü tələsən məkanı (insanı) təmsil edir.

Xədicə Məhərrəm qızı Qaraqurbanlı

Bakı Slavyan Universiteti

dissertant

xadija_@yahoo.com

BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİNİN TƏRCÜMƏ PROBLEMİ

Açar sözlər: dil, tərcümə, adekvatlıq, bədii təsvir vasitəsi

Key words: language, translation, adequacy, means of artistic description

Bədii təsvir vasitələrinin, tənə məcazların dəqiq yaranma tarixini göstərmək mümkün olmur, amma alimlər məcazların qədimliyini qəbil edirlər. Belə ki, "Mənşə etibarlı ilə məcazlar olduqca qədimdir. Ehtimal ki, məcaz qədim insanların dünyagörüşü, təbiətə münasibəti ilə bağlı əmələ gəlmişdir. Hər bir xalqın dilində işlənən məcazlar həmin xalqın yaşadığı coğrafi şərait, təbiət, iqlim, mühit, təsərrüfat fəaliyyəti və sair ilə bağlıdır. Ona görə də hər dilin özünəməxsus səciyyəvi məcazlar sistemi vardır" (1, s. 231). Poetik əsərlərin taleyi məzmun dərinliyi, bədii ifadə və təsvir vasitələrinin bolluğundan birbaşa asılıdır. Onlar poetik fikrə gözəllik donu geyindirən, onu zəngin edən faktorlardır. Yeri gəlmişlən, T.Əfəndiyevanın düzgün təbirincə, "Sözün həqiqi mənası əşyanı adlandırmaq üçündürsə, məcazi məna onu təsvir etmək üçündür. Çünki söz məcazi məna kəsb etdikdə, obrazlılıq kimi keyfiyyətə sahiblənir və fikrin təsirli, mənalı ifadəsinə xidmət edir" (3, s.7).

Nəsr əsərlərindən fərqli olaraq, poetik əsərin daxili enerjisi, irəliyə doğru hərəkətverici qüvvəsi, forma-məzmun gözəlliyinin vəhdəti ön planda durur. Şairin söylədiyi söz nominal, ilkin mənasından uzaqlaşarsa, məcaziləşir. Məhz məcaziləşən söz-ifadə oxucu diqqətini cəlb edir. Nominal mənadan məcazi mənaya keçid çox olduqca, bədii əsər gözəl görkəm alır.

Bədii ifadə və təsvir vasitələri poeziya ruhunun özəlliyini quran aparıcı göstəricilərdəndir. Onlarsız poetik əsər zamanın sərt sınağına dözməyərək itib batır. Homer, Nizami, Dante, Füzuli, Şekspir, Bayron, Puşkin, Höte kimi dahi şairlərin yazıb yaratdıqları zaman maneəsini keçərək, çağdaş dövrümüzə ona görə gəlib çatıb ki, məşşatə gəlini bəzədiyi kimi onların əsərlərini bədii ifadə və təsvir vasitələri bəzəyir, müzakirəyə çıxardıqları məsələlər ümumbəşəridir və bu poetik nümunələrdə hər kəs özünü, keçmişini, gələcəyini, insanlığı düşündürən problemlərin çözüm yollarını görür.

Orijinal əsərin tərcümədəki taleyi onu bədii dilə çevirən şairdən birbaşa asılıdır. İstedadlı şair-müərcim əsərə poetik don geyindirir, oxucuların onu sevməsinə səbəb olur. Bu məqamda M.Rzaquluzadə çox düzgün yazır ki, "Bədii tərcümədə, xüsusən şeir tərcüməsində ən münasib üsul, əlbəttə, hər cəhətdən orijinalın bütün xüsusiyyətlərini mümkün qədər geniş əks etdirən üsuldur ki, bunun üçün əsərin yarandığı mühitə getmək, müəllifin tənəffüs etdiyi hava ilə tənəffüs etmək, onun düşündüyü kimi düşünməyə, onun duyduğu kimi duymağa çalışmaq, onun yalnız fikirlərini deyil, hissini, zövqünü də mənimsəyib oxucuya çatdırmaq lazımdır" (4, s. 114).

Bədii tərcümə nəsr tərcüməsindən köklü olaraq fərqlənir. Bildiyimiz kimi, bədii tərcümədə söz estetik mahiyyət kəsb edir. Demək, adi bir söz və ifadə də poetik tərcümədə estetikləşir və ona estetik görkəm verən məhz bədii təsvir vasitələridir. Orijinalda troplardan qaynaqlanan linqvo-poetik özəlliklərin poetik tərcümədə yer alması olduqca önəmlidir. Bu özəlliklər tərcümədə nə qədər çox saxlansa, bir o qədər tərcümə orijinala yaxın olar, oxucu ürəyini oxşayar, sevilən əsərə çevrilər.

Söz nominativ, ilkin mənasından ayrılıb bilsə, məcazlaşa bilər. Nominativ mənadan məcazi mənaya keçid indinin işi deyil, kökü dilin qədim köklərinə gedib çatır. Ədəbi dilə keçməzdən öncə bu proses xalq danışığı dilində baş verir. Zaman axarında ədəbi dilə vəsiqə alır. Məcaz ilə çoxmənalılıq arasında incə fərqlə aydınlıq gətirən S.Cəfərov yazır ki, "Söz öz ilk müstəqim mənasından ayrılıb çoxmənalılıq kəsb

edəndə məcazi mənə kəsb edir. Məcəzi mənada işlənən leksik vahidlər iki növ olur: leksik məcazlar, üslubi məcazlar. Leksik məcazlar lüğət tərkibində qeydə alınmış, daşlaşmış ifadələrdir. Məsələn, başa düşmək – anlamaq, ələ salmaq– lağ etmək, əldən düşmək – yorulmaq kimi birləşmələr daxilində işlənərkən eyni mənanı saxlaya bilər, bəzən daha əlavə mənaların da açılmasına kömək edir. Üslubi məcazlar isə yazıçının fərdi yaradıcılığı ilə bağlı olan ifadələrdir. Bunlar mətn daxilindən ayrılıqda öz məcazlığını saxlaya bilmir, lüğət tərkibində də qeyd edilmir" (2, s. 16).

Qeyd edək ki, hər bir məcazi söz ilkin, nominativ sözdən yaranır. Demək, nominativ söz olmadan məcazi söz ola bilmir. Çoxmənalı söz nə qədər nominativ-ilkin sözdən uzaq düşsə də, az da olsa ona bağlılığını saxlayır, heç zaman bu bağlılığı itirmir: Başqa sözlə, məcazi söz o zaman bədii təsvir vasitəsi olur, obrazlı ifadə keyfiyyəti kəsb edir ki, onun səciyyəvi xüsusiyyəti yeni poetik çalarla emosionallıq yarada bilər. Yəni söz nominativ mənada deyil, məcazi mənada, qeyri-həqiqi mənada ifadə olunur. Lakin məcazi mənə kəsb edən söz və ya ifadə əslində öz nominativ mənasından tam uzaqlaşmır: ya müqayisə edildiyi, bənzədildiyi ya da əvəzləndiyi sözlə bağlı olmaqla zahiri cəhətə, rəngə və sair əlamətə müvafiq məcazi mənə kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Alxasova Ç., AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, "Filologiya məsələləri", Bakı, 2013, №3, səh. 230-234. 1
2. Cəfərov S., Müasir Azərbaycan dili. Leksika, II hissə, Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 192 s. 27
3. Əfəndiyeva T., Azərbaycan dilinin ifadə vasitələri, Bakı, "Elm", 1973, 75 s. 33
4. Rzaquluzadə M., Şərdə tərcümə, "Azərbaycan" jurnalı, №7, Bakı, 1967, 208 s. 74

Rafiq Rahib oğlu Məmmədov

Bakı Slavyan Universiteti

dissertant

dr.gatibe@gmail.com

QARABAĞ FOLKLORUNDA İŞLƏNMİŞ HİDRONİMLƏR VƏ ONLARIN LİŦQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Qarabağ, folklore, hidronim, çay, bulaq, göl*

Key word: *Karabakh, folklore, hydronym, river, spring, lake*

Dildə su obyektlərinin adları xüsusi terminlə adlanır. Buna hidronimlər deyilir. Hidronim sözü yunanca *hidro*-su, *onoma*-ad sözlərindən yaranmışdır. Qədim zamanlardan etibarən insanlar əsasən sun mənbələri olan yerlərin yanında məskən salırdılar. O cümlədən də, qədim türklər. “Su həyatdır” ifadəsi də məhz buradan yaranmışdır. Çay, göl, dəniz, arxların, okeanların yanında məskən salan insan oğlu bu su obyektlərinə ad qoymağa başlamışdır. Elmi mənbələrdən də bilirik ki, su hövzələrinin kənarları həmişə sivilizasiyaların beşiyi olmuşdur. Dəclə-Fərat, Kür-Araz, Orxon-Yenisey sivilizasiyalarını buna nümunə göstərmək mümkündür. Buradan belə çıxır ki, qədim sivilizasiyaların yaranmasında çayların rolunu danmaq qeyri-mümkündür.

Qədim insanlar öz dillərində çayları *su, don, oya, gen, qet, ob, ra tuy, say, çu* adlandırmış, su hövzələrinin adlarını dillərində, lüğət tərkibində yaşadıb bu günə qədər hifz edib çatdırmışlar.

Su obyektlərinin adları fiziki, kimyəvi, coğrafi quruluşuna və müxtəlif əlamətlərinə görə bir- birindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Su obyektlərinin adlandırılmasında onların özəl xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınır. “Hidronim-təbii və süni su obyektlərinin adı: Okeanonim, pelaqonim, limonim, potamonim, hidrologiya, hidroqrafiya, helonimlər də buraya daxildir”(6,315).

Dildəki hidronimlər semantik cəhətdən müxtəlif anlamlara malik olurlar. Hidronimlər oykonim və oronimlərin əmələ gəlməsində də müstəsna xidmətlər göstərmişlər. Məsələn, *boğaz*- dənizin iki quru arasındakı dar hissəsi; *okeanonim*- Yer kürəsinin materikləri, adaları əhatə edən bütöv su örtüyü; *dəniz* –dünya okeanının quruya doğru irəliləmiş və onda quru sahəsi. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətin”də “dəniz” derivatlı 20 leksik vahid yer almışdır (1,586).

Azərbaycan dilinin leksik tərkibində hidronomik sözlər xüsusi lay təşkil edir. “Azərbaycan dili qədim və zəngin hidronomik leksikaya malikdir. Müşahidələr sübut edir ki, təbii su obyektlərinin adları daha uzaq keçmişdə formalaşmışdır. Bu da insanların həyat tərzini və təbii şəraitlə əlaqədardır. Lakin süni su obyektlərinin, o cümlədən kanal, arx və s. kimi obyektlərin adlandırılma tarixi bir o qədər də uzaq zamanla bağlı deyildir” (5,372). Su ilə bağlı coğrafi terminlərin bəziləri unudulmuş, bəziləri ancaq dialekt və şivələrdə yaşamaqdadır. Bəzi su mənbə adları isə coğrafiya terminologiyasına daxil edilmişdir. R. Yüzbaşov hidroqrafiyaya aid terminləri bu cür təsnif etmişdir: axar sulara aid terminlər; durğun sulara aid terminlər; süni su yollarına aid terminlər; hidroqrafiyaya aid terminlər (7,40).

Azərbaycan ərazisindəki 3200 hidronomik obyekt adından müəyyən qismi Qarabağ ərazisinin payına düşür. Təbii ki, bu hidronimlər Qarabağ folklorunda yer almışdı. Qarabağ folklorunda işlənmiş hidronimlərin bəzilərinə nəzər salaq. Məsələn: **Göl adları:** Bir yağış yağır ki, o öküzü də, cərgəfçini də, kişini də aparır töküf gölə, öldürür. Adı qalır *Qannıgöl*. *Qannıgöl* də Batabatdan bəri tərəfdədi, Keçəl dağın arxasındadı. Yaylağa gedəndə həmişə orda gedif tikilirdik; **çay adları:** Əli gavırı qavırmış. Gedif qabağı çıxır *Araza*. Bu da oluf *Arazın* qırağında. Deyir: – Gəl, durmuşam. Deyir ki, sən nəcabətin ağırıdır. Qabaxca sən möcuza gösdər. Deyirdi ki, bala, get *Arazın* üsdündə ojax qala; Köçüflər *Köndələn çayın* yanına; Yaxşının yaşadığı Maqsudlu kəndi *Həkərinin* sol sahilində, Sarı Aşığın yaşadığı kənd isə sağ sahilində idi.

Bərgüşad başa qala,

Getdihcən başa qala.

Bu dünya Süleyman mülküdü,

Bunnan kimlər başa qala?

Bulaq adları: Allahın hökmüynən Həmzə Allaha qarşı üz çöndərdiyinə görə ordan bulax çıxır.(Həmzə bulağı, Bərdədə); Söyüd ağacı var imiş. Onu yerə taxıf, atını bağliyf, çıxıf o qayanı çapıf. İndi *Əli bulağı* deyirih ey.;

Gəl gedəh *Daşbulağa*,

Suyu sərxoş bulağa.

Birin sən de, birin mən.

Nə vaxtı o yerin mən sorağında,

Gedək məclis qurax *Turş bulağında*.

Bu Dədə Şəmşirin qoca çağında,

Könlü bir quş kimi uçar Laçına.

Təbii ki, Qarabağ folklorunda yer alan hidronimlər birbaşa Qarabağın yerləşdiyi coğrafi məkanı əks etdirir. Qarabağ ərazisində əsasən su obyektlərindən çaylar, bulaqlar və göllər var ki, onlar da Qarabağ folklorundakı bayatılarda, miflərdə, nağıllarda yer alır. Qarabağ folklorunda işlənən hidronimləri araşdırarkən şahidi oluruq ki, folklor nümunələrində ən çox “*Araz*” hidronimi işlənmişdir. Araz hidroniminin etimologiyası haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Araz çayının adının etnonim mənşəli olması daha ağlabatandır. Mənbələrə görə *Araz* etnoniminin ilkin forması “*Aras*” olmuşdur (farslarda da “*aras*”dır), lakin hələ qədim Midiyada və sonra da yalnız azərbaycanlılarda “*araz*” kimi tələffüz olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti:[4 cilddə] - Bakı: Şərq-Qərb, -c.1. – 2006. – 744 s.
2. Qarabağ: folklor da bir tarixdir III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri)– 2012.

3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri)
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri) Bakı – 2012
5. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. [3 cildə] -Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, c.1. -2004. - 455 s.
6. Sadıqova S., Hüseynova N., Novruzova S., Həsənli-Qəribova Ş. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 2019, (1199 s.) s. 315.ç
7. Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri/ R. Yüzbaşov.- Bakı: Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, -1966. –s.

Gülınar Vaqıf qızı Məhərrəmzadə
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
doktorant
gulnarmeherrremzade85@gmail.com

TERMINOLOJİ SİSTEMDƏ SAHƏLƏRARASI POLİSEMİYA

Açar sözlər: polisemiya, terminologiya, terminoloji sistem, termin, sahələrarası polisemiya

Key words: polysemy, terminology, terminological system, term, intersectoral polysemy

Dilin leksik sistemi lüğət tərkibinin davamlı inkişafı üçün tükənməz rezervlərə malikdir. Bu rezervlər daha çox öz əksini polisemantik sözlərdə tapır. Polisemiya bütün dillərdə geniş yayılmış anlayışdır. Məlumdur ki, sözlərin əksəriyyəti bir neçə anlayışı ifadə edir və buna görə də müvafiq sayda məna daşıyır. Bir sıra mənbələrdə polisemiya anlayışı bir söz və ya ifadənin bir neçə əlaqəli mənalara malik olması kimi izah olunur /T.F.Efremova, 2000; L.P.Krisin, 2008; S.I.Ojeqov, 2009/.

İ.V.Arnold/1986:241/ bildirir ki, çoxmənalılıq sözlərin və anlayışların təbiətinə xasdır, çünki hər bir obyekt və hər bir anlayış bir çox xüsusiyyətlərə malikdir və sözdə əks olunan anlayış həmişə obyektlərin bir neçə əlamətlərinin ümumiləşdirilməsini ehtiva edir. Beləliklə, bəzən yalnız ilkin mənada nəzərdə tutulan ümumi xüsusiyyətləri qoruyan obyektlər üçün eyni adın ikinci dərəcəli nominasiyada istifadə edilməsi mümkünlüyü polisemiya adlanır. Çoxmənalılığa dair tədqiqatların yeni başlanğıc nöqtəsi olan XIX əsr dilçisi M.Breal, çoxmənalılığın tədqiqini leksikoqrafiya və etimologiyadan uzaqlaşdırdı və polisemiyanı "bir sözü əhatə edən mənalara sinxronik modeli, semantik dəyişikliyin daim dəyişən nəticəsi" kimi araşdırdı/H.Cuyckens;B.Zawada,2001/.

Müasir dilçilikdə müxtəlif bilik sahələrinin xüsusi lüğətinin linqvistik təhlilinə getdikcə daha çox diqqət yetirilir. Xüsusi lüğət kateqoriyaları, anlayışları, müxtəlif bilik sahələrinin reallıqlarını, tədqiqat metodları və üsullarını, prosesləri, xassələri, parametrləri ifadə edir. Xüsusi lüğətdə terminlər üstünlük təşkil edir. Terminlər termin sistemlərini təşkil edən müxtəlif xüsusi adları ifadə edir. Və hər bir termin sistemi ayrı-ayrı elmlərin, elmi sahələrin, müxtəlif bilik sahələrinin reallıqlarının anlayışlar sistemini ifadə edir.

Əksər hallarda terminoloji polisemiya terminin bir və ya bir neçə yaxın bilik sahəsinə aid müxtəlif denotatları təyin etməsi nəticəsində yaranan və bu anlayışların oxşar idrak xüsusiyyətlərinin məntiqi və konseptual əlaqələrini əks etdirən bir hadisədir. Mövcud leksik elementlərə yeni mənalara əlavə etmək terminlər yaratmaq üçün çox istifadə edilən üsuldur/A.Aldestein;M.T.Cabre,2002;M.C.L'Homme-&A.Polguere,2008.

Terminologiyanın sahə strukturuna funksional yanaşma onu nitq vəziyyətindən asılı olaraq transformasiya edə bilən dinamik, mobil struktur kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Sahələrarası polisemiyanın tədqiqinə sahə yanaşması onu üfüqi kəsik şəklində təqdim etməyə imkan verir ki, bunun üzərində mənalara sisteminin daha ətraflı tədqiqi və onlar arasında əlaqələrin qurulması mümkün olur. Tədqiqat üçün hər hansı bir elm sahəsinin termin sahəsi və orada sahələrarası polisemantların seçilməsi, ilk növbədə, onlara daxil olan anlayışların tərkibini əks etdirən təsnifat sxemlərini qurmaq, sonra isə polisemantlar arasında semantik əlaqələrin müəyyən edilməsi lazımdır. Buna görə də sahələrarası polisemiyanın terminoloji sahədə yerini aydınlaşdırmaq lazımdır. Terminoloji sahələrin sərhədlərinin qeyri-müəyyən və qeyri-sabit olduğunu nəzərə alsaq, elementlərin bir sahədən digərinə keçid edə bildiyini güman etmək məntiqlidir. Bu keçid xüsusilə tez-tez müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərdə özünü göstərir. Ümumi elmi terminlərin semantik terminoloji sahələrin konseptual müstəvisindəki yerindən danışarkən qeyd edirik ki, onlar müxtəlif predmet sahələrinin uzaq periferiyasında yerləşir, sərbəst

hərəkət edir, digər elementlərlə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Sahələrarası polisemantik terminlər ümumi elmi terminlərdən fərqlənir. Onların mənaları birbaşa elm sahələri ilə əlaqəli olur. Belə leksemlər birmənalı deyil, dilin bütün terminoloji sistemində vahid şəkildə fəaliyyət göstərir. Nəticə etibarilə, termin sahələrində sahələrarası polisemiyanın yerinin yaxın periferiya olduğunu güman etmək tamamilə məntiqlidir, yəni yüksək ixtisaslaşmış birmənalı terminlərlə təmsil olunan nüvə ilə uzaq periferiya vahidləri arasında yerləşən terminlər. Polisemiyanın inkişafı və yüksək ixtisaslaşdırılmış terminlərin digər terminoloji sistemlərə keçidi, transterminoloji proses adlanan /T.V.Ryzhenkova, 2001/ faktlara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, sahələrarası polisemant yaxın periferiyada yerləşməsinə baxmayaraq, yüksək mobilliyə malikdir, lakin polisemiya inkişaf etdikcə semantik terminoloji sahənin özəyinə aid olan yüksək ixtisaslaşmış terminlər tədricən periferiyaya doğru irəliləyir.

Metaforik köçürmə əsasında transterminologiləşdirmə prosesi yeni mənaların inkişaf etdiyi və terminin polisemantikaya çevrildiyi bilik sahələrinin toplularını yaratmır. Mənanın bir termindən digərinə keçməsi məsələsi hər bir halda fərdi şəkildə həll edilir; bu qərar alimin bir obyektə digərinə qurduğu semantik proyeksiyaya əsaslanır və onun təcrübəsindən və biliyindən asılıdır. Çoxmənalılıq inkişaf etdirdikcə terminin uzaq periferiyaya doğru hərəkətini nəzərə alaraq, sahələrarası polisemantik terminlərin ümumi elmi terminlər kateqoriyasına keçidi ilə bağlı məsələlərlə məşğul olmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, terminoloji sahə sahələrarası polisemantik məzmunun mənalarından birini aktualaşdırdığı bir növ konseptual müstəvi kimi təqdim oluna bilər. Sahələrarası polisemantın funksional xüsusiyyətlərinin təhlili onun fiksasiya sferasında mənasını müəyyən etməyə və lüğətdə təsvir etməyə imkan verir.

Lalə Kamal qızı Rəhimova

Gəncə Dövlət Universiteti

doktorant

rahimova.lala@yandex.ru

TƏLƏBƏLƏRİN İKT SƏRİŞTƏLİLİYİNİN FORMALAŞMASI PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *İKT, səriştəlilik, təhsil, tələbə, müasir müəllim*

Key words: *ICT, competence, education, student, modern teacher*

Tələbələrin İKT- səriştəliliyinin yaradılmasının müəyyən spesifik cəhətləri var. Müasir həyat informasiya cəmiyyətinə keçidi diktə etdiyi üçün tələbələr bu yeni cəmiyyətdə səmərəli fəaliyyətə hazır mütəxəssis kimi formalaşdırmaq zəruridir. Müəllimlər fənlərin tədrisində İKT- nin şüurlu, metodiki baxımdan savadlı istifadəsinə hazır olmaları üçün dərin İKT- səriştəliliyinə malik olmalıdırlar.

Məlum olduğu kimi, istənilən peşə fəaliyyəti peşəyə istiqamətlənmiş “xüsusi fənlər”in tədrisini tələb edir. Pedaqoji mənbələrdə “xüsusi fənlər” anlayışına tez-tez rast gəlinir. Pedaqoji mənbələrdə bu terminin tərfi belə verilib: Xüsusi fənlər – konkret ixtisas çərçivəsində peşə fəaliyyətinin növünə görə bilik, bacarıq və vərdisləri formalaşdıran fənlərdir. Buna görə də İT-dən fəal istifadə gələcək mütəxəssislərin hazırlığı səmərəsini artırmağa, tələbələrə gələcək peşə fəaliyyətlərində elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərini istifadə etməyi öyrətməyə imkan verir. [1, 262].

Peşəyönümlü tədris-nəzarət proqramları, peşəkar tətbiqi proqramlar çox olmadığı üçün xüsusi fənn müəllimləri tədris prosesində İKT-nin istifadəsində çətinlik çəkir. Tələbələr peşə fəaliyyətinə hazır olmaq üçün müvafiq İKT-ni bilməlidir. “Bu məsələlərin həll edilməsi üçün ali peşə təhsili sistemində iş bir neçə istiqamətdə aparılır: a) ixtisasartırma kursları; b) tələbə konfransları və s. iştirak, çıxışların multimedia prezentasiyaları ilə müşayiət edilməsi; c) dərslərə hazırlıq zamanı

İnternet-resurslardan istifadə, dərslərdə hazır elektron vəsaitlərdən istifadə” [2, 150].

Təhsil fəaliyyətində pedaqoji prosesin bütün komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqələr nəzərə alınmaqla, onun informasiya modellərinin layihələndirilməsi əhəmiyyəti yüksəlir, daim imkanları artan pedaqoji və İT spektrinin öyrənilməsi və istifadə zərurəti güclənir. S.N.Mayorova, V.V.Kurqanova, A.Y.Kravtsova və s. tədqiqatçıların əsərlərində fənlərin tədrisində yeni İT-dən istifadə problemi, həmçinin tələbələrin informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələləri nəzərdən keçirilir [3, 97]. Təcrübə göstərir ki, fənlərin tədrisi sahəsində İT-nin tətbiqi üzrə konfranslarda müəllimlərə birbaşa şəxsiyyətlərarası təcrübə mübadiləsi elektron təhsil resurslarının qabaqcıl layihələrini görməyə, təhsilin informasiyalaşması vasitələrinin yaradılması və tətbiqi üzrə müxtəlif üsulların müqayisəsini aparmağa imkan verir.

Xarici ölkələrin innovation təcrübəsi pedaqoji ictimaiyyətin diqqətini ali təhsildə müasir informasiyalaşma vasitələrinin işlənilib hazırlanması və tətbiqi problemlərinə yönəldir. Nəticədə müəllimlərin bu sahəyə olan marağının artırılması üçün nəzərdə tutulan ixtisaslaşdırılmış nəşrlər geniş mütəxəssis çevrəsinə – müəllimlərə, təhsil sisteminin inzibatçılarına, metodistlərə, informatikanın müxtəlif sahələrinin mütəxəssislərinə, psixoloqlara, iqtisadçılara v.s. yönəldilməlidir. Müasir dövr ali təhsil sisteminə tələbələrin İKT- sərəştəliliyinin formalaşdırılması üçün müvafiq şəraitin yaradılması zəruriliyini diktə edir. Hələ də ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində İKT-dən sistemli istifadəni təmin edəcək, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və təcrübə sınaqdan çıxarılmış texnoloji-metodiki yanaşma mövcud deyil. İxtisas fənlərinin tədrisində müasir İKT xüsusiyyətlərini və üstünlüklərini maksimum nəzərə alan tədris fəaliyyətinin forma və metodları kompleksinin işlənilib hazırlanması zəruridir.

Ali məktəb tələbələrinin İKT- sərəştəliliyinin formalaşdırılması – şübhəsiz ki, ali peşə təhsili sisteminin tədris-tərbiyə prosesinin informasiyalaşmasının mühüm şərtidir və hazırda ali təhsil sisteminin ən vacib vəzifələrindəndir.

Müasir reallıqlar tələbələrin sürətlə inkişaf edən rəqəmsal texnologiyalara uyğun İKT- səriştəliliyinin formalaşdırılmasına yeni yanaşmaları tələb edir. Yuxarıda şərh olunanları ümumiləşdirərək, qeyd etmək istərdim ki, universitetlərdə tələbələrin İKT-kompetensiyalarının formalaşdırılması prosesi aşağıdakıları nəzərdə tutur: təkcə baza İKT ilə deyil, həm də peşə yönümlü tətbiqi proqramlar paketi haqqında biliklərin, bacarıqların və onlarla iş vərdişlərinin əldə olunması; inkişaf edən informasiya cəmiyyətinin əmək bazarında mütəxəssisə verilən tələblər nəzərə alınmaqla dərslərə hazırlıq və dərslərin keçirilməsi zamanı İKT-dən istifadə; nəticələrin proqnozlaşdırılması – müvafiq hazırlıq səviyyəsi olan, informasiya cəmiyyətinin tələblərinə cavab verən yüksək ixtisaslı mütəxəssisin hazırlanması. [1, 264].

Aparılan təhlil cəmiyyətin informasiyalaşması tempi ilə ali peşə təhsilinin mövcud informasiyalaşma praktikası; tələbələrin İKT-səriştəliliyinin formalaşdırılması zərurəti ilə ali peşə təhsili sahəsində müvafiq sistemin yoxluğu arasındakı ziddiyyətləri üzə çıxarmağa imkan vermişdir.

Tədris-təربiyə prosesində İKT-nin tətbiqi ilə müasir müəllim özünün peşəkar və yaradıcı inkişafı üçün güclü stimula alır. Müəllimlər İT-ni bilməklə, informasiya cəmiyyəti şəraitində işləməli olacaq gələcək mütəxəssislərin hazırlanması prosesində İT-dən səmərəli istifadə etməli, təhsilin keyfiyyətini, mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsini yüksəltməli, eyni zamanda öz peşə ustalığını artırmalıdır. Hal hazırda ali peşə təhsili sisteminin mühüm vəzifəsi tələbələrin sürətlə inkişaf edən rəqəmsal texnologiyalara uyğun İKT səriştəliliyinin formalaşdırılmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Khutorskoy A.V. Klyuchevyye kompetentsii. Tekhnologiya konstruirovaniya [Tekst] / A. V. Khutorskoy // Narodnoye obrazovaniye. – 2003. – № 5. – S. 150.
2. Kobenkulova, ZH.T. Pedagogicheskiye osnovy formirovaniya informatsionno-kommunikatsionnoy kompetentsii uchashchikhsya spetsial'nykh distsiplin v usloviyakh srednego professional'nogo uchebnogo zavedeniya [Tekst]/ ZH.T. Kobenkulova //

Respublikanskiy nauchno-teoreticheskiy zhurnal «Izvestiya vuzov». – Bishkek. 2014, – № 8. – S.259-264

3. Lebedeva M.B. Chto takoye IKT-kompetentnost' studentov pedagogicheskogo universiteta i kak yeye sformirovat' [Tekst] / M. B. Lebedeva, N. Shilova. – 2004. – № 3. – S. 95–100.

Nərgiz Kamal qızı Əsədullayeva
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
magistrant
nargiz837nargiz@gmail.com

TƏZADDAN DOĞAN HARMONİYA

Açar sözlər: *rəssam, qrafika, tablo, silsilə əsərlər, idman, sənətkar, sərgi*

Key words: *artist, graphics, painting, series of works, sports, master, exhibition*

Qrafika təsviri sənətin minilliklər boyu inkişaf edərək, təsviri sənət tarixində özünəməxsus yer tutan sənət növüdür. Qrafika rəssamları bəzən sadə bir xətt vasitəsilə yaradılan və ilk baxışdan lakonik görünən qrafik tablolarla daha dərin hisslərini tamaşaçıya çatdırmağa nail olmuşlar. Əgər ənənəvi rəngkarlıq rəssamdan müəyyən edilmiş qanunlara tabe olmağı tələb edirsə, qrafika əksinə rəssamın bütün imkanlarını ortaya qoymasına və təxəyyülünü sərbəst buraxmasına imkan yaradaraq, azadlığını yalnız ağ vərəqin hüdudları ilə məhdudlaşdırır.

Qrafika texniki üsulların tətbiqi ilə yaradılan təsviri sənətin bir növüdür. Qrafika yunan dilindən “graphike” – “yazıram, çəkirəm, rəsm edirəm” mənasını verir. Bütövlükdə isə qrafika özündə bu sənətin zənginliyini ifadə edən rəsm, qravüra, litoqrafiya və s. sahələri birləşdirir.

Qrafika Azərbaycan sənət tarixində öz inkişaf yolunu keçmişdir. İlk nümunələri Qobustanda, Gəmiqayanın qaya üstü təsvirlərində rast gəlinmiş qrafik təsvirlərdən sonrakı dövrlərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının, M.Ə.Sabirin “Hophopnamə” kitabını tərtibatında geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycan rəssamlarından Əzim Əzimzadə, Nəcəf Rəsim, Qeysər Kaşiyeva, Oqtay Sadıqzadə, Qəzənfər Xalıqov, İsmayıl Axundov, Maral Rəhmanzadə, Ələkbər Rzaquliyev, Səttar

Bəhlulzadə kimi rəssamlar illər boyu Azərbaycan qrafikasının inkişafında mühüm rol oynamışlar.

Azərbaycan təsviri sənətində qrafika üzrə çalışan rəssamlar arasında Şəkidə yaşayıb yaradanlar da var. Onlardan biri Səbuhi Məmmədovdur. Qrafika sahəsində çalışan rəssam, müxtəlif mövzularda çox sayda qrafik əsərlər yaratmışdır. Əsərlərini əsasən, tuş pero və sepia texnikalarında işləmişdir. Lakin, onun yaradıcılığının sonrakı dövrlərində rəngkarlıq əsərlərinə də rast gəlinir. Qrafika əsərləri ilə rəngkarlıq sahəsində çalışdığı əsərlər ilk baxışda xromatik və axromatik rənglərin təzadı kimi görünə də ümumi vəhdət təşkil edərək, rəssamın yaradıcılığında sanki bir harmoniya yaradır.

Təhsilini Sankt-Peterburqdakı baron A.Ştiqlis adına (keçmiş V.Muxina adına) Rəssamlıq Akademiyasında almış rəssam yaratdığı əsərlərdə öz dəsti-xətti ilə seçilmişdir. Qrafik əsərlərinin təqdim olunduğu sərgilərdə uğurlu nümayişlər etmiş, dəfələrlə müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Rəssam nisbətən sonra, öz məhsuldar yaradıcılığında qrafik əsərlərlə yanaşı, çox sayda rəngkarlıq əsərləri də yaratmışdır. Rəngkarlıqda özünü sınayan rəssam bu sahədə də nəliyyət əldə etmiş və özünəməxsus bir yol yaratmağa nail olmuşdur.

Rəngkarlıq və qrafika sahəsində yaratdığı kompozisiya əsərləri əsasən, məişət, əmək mövzularında yaradılmış əsərlərdir. Qrafika növündə yaratdığı kompozisiyalarına idman mövzulu seriya, sənətkarlara həsr etdiyi silsilə əsərlər, Qarabağ seriyası və başqaları aiddir. 1997-ci ildə Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının üzvü olmuş rəssam, 1998-ci ildən etibarən periodik olaraq Rusiyaya getmiş və burada müxtəlif sərgilərdə iştirak etmişdir. Rusiyada olarkən, rəssam əsasən portret janrına müraciət etmiş və demək olar ki, portret janrını yaradıcılığına daha geniş olaraq bu dövrlərdə gətirmişdir. Rusiyada müxtəlif sərgilərdə iştirak edən rəssamın ilk dəfə iştirak etdiyi sərgi “Qadın və gözəllik” adı altında Tolyatti şəhərində keçirilən sərgi olmuşdur. Qrafik portretlərinə əsasən ekspressiv portretlər,

Azərbaycanda yaşayan müxtəlif millətlərə məxsus portretlər seriyası aiddir.

Bir çox sərgilərdə iştirak edən rəssam Füzuli ili münasibəti ilə keçirilən sərgidə rəngkarlıq növündə yaratdığı “Leyli və Məcnun” kompozisiyası ilə iştirak etmişdir. “1994 –cü ildə Füzulinin 500 illik yubileyinin dünya miqyasında keçirilməsi ilə əlaqədar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının YUNESKO təşkilatı tərəfindən qərar qəbul edərək yubiley ilini Füzuli ili elan etmişdir”. /https://az.wikipedia.org/wiki/Portal:M%C9%99h%C9%99mm%C9%99d_F%C3%BCzuli/T%C9%99qvim/

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə, 1996-cı ildə dahi şairin 500 illik yubiley tədbirləri Azərbaycanda və bir çox türk dövlətlərində də müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmişdir. “Füzuli yubileyinin keçirilməsi günləri Azərbaycanda mürəkkəb ictimai-tarixi dövrə təsadüf edir. Heydər Əliyev, Füzuli yubileyinin keçirilməsinə böyük önəm verərək bu tədbiri “Azərbaycan xalqını dünyaya bir daha tanıtmaq hadisəsi” kimi qiymətləndirirdi: “Respublikamızın bu ağır dövründə böyük yubileylər keçirilməsi, şübhəsiz ki, müəyyən qədər çətinliklərlə üzləşəcək. Ancaq bunlara baxmayaraq, həyatımızın mənəvi sahəsi heç vaxt unudulmamalıdır. Çətinliklər nə qədər çox olsa da mədəniyyətə, mədəni irsimizə, mənəviyyətə daim xüsusi diqqət yetirməli və bu sahələrin geri qalmasına yol verməməliyik.” /<http://www.anl.az/download/meqale/525/2013/mart/298061.htm>

Səbuhi Məmmədovun 2009-cu ildə 50 illik yubileyi ilə bağlı Şəki sənətkarlar evində fərdi sərgisi keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. https://az.wikipedia.org/wiki/Portal:M%C9%99h%C9%99mm%C9%99d_F%C3%BCzuli/T%C9%99qvim/
2. <http://www.anl.az/download/meqale/525/2013/mart/298061.htm>

Xanım Namiq qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
magistrant
x.aliyeva96@gmail.com

DİVAR TƏSVİRLƏRİNİN İNTERYERİN ESTETİK HƏLLİNDƏ ROLU

Açar sözlər: *divar, təsvir, interyer, süjet, miniatür, kompozisiya, monumental, məkan*

Key words: *wall, described, interior, plot, miniature, composition, monumental, space*

XX əsr Azərbaycan incəsənətinin sosial-siyasi ideologiya ilə yüklənməsi səbəbindən dövlətin maraqlarına köklənmişdi. Lakin buna baxmayaraq rəssamlar milli ənənələrlə müasir baxışların ahəngində hər zaman milli köklərə bağlanmışdılar.

Rəssamların yaradıcılıq təkamülü dövründə getdikcə, əsaslı mərhələlərdə bəzi estetik konsepsiyalar, həmçinin formaya və rəngə, ritmə və plastikaya müəyyən yanaşma prinsipləri əlavə olunur. Bütün bunlar elə bil ki, milli ənənələr çərçivəsində qədimləşir, bədii mədəniyyətin toxunulmaz sahəsinə daxil olur.

Lakin həyat həqiqətlərinin diktə etdiyi yeni vəziyyətlər, Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkibində olması, siyasi və ideoloji istiqamət müasir Azərbaycan monumentalist - rəssamlarını qədim ənənələrlə müasir nailiyyətlərin ümumi sintezini axtarmağa məcbur etdi. Bu axtarışlar tezliklə mürəkkəb bədii problemlərin həllində uğurlu üslubların tapılmasına səbəb oldu.

Bu cəhətdən bir sıra monumentalist-rəssamların yaradıcılığı çox səciyyəvidir. Məsələn: T.Ağababəyev, M.Qafarov, R.Xələfov, E.Əhmədov, S.Mirzəzadə, S.Məmmədov, Y.Mehdiyev və s. kimi rəssamlar özündə milli ənənələrlə novatorluğu birləşdirən sovet dövrünün ən gözəl nümunələrinə imza atıblar. Hətta ideoloji məna ilə məhdudlaşdırılan sifarişlərdə belə monumentalistlər mövzunu öz

təcrübi yanaşmaları ilə həll edirdilər və həmin təcrübə bu gün plastik və məkan təfəkkürünə malik böyük məktəb sayılır. Bu baxımdan bu cür monumentalistlərin təcrübəsinə yiyələnmək, öyrənmək müasir monumental dekorativ rəngkarlıq üçün də aktualdır.

Divar rəsmlərinin yerləşdiyi tikili XIX əsrə aid Şərq memarlığında spesifik quruluşa malik olan hamam olduğundan onun daxili quruluşu yarımsferik günbəzdən, divar boyu tağlarla həll olunmuşdur. Lakin sonradan həmin tikilinin təyinatı dəyişilərək məişət obyektı - kafe kimi istifadə edilmişdir.

Miniatür üslubuna xarakterik olan şaquli planlar, təbiət mənzərələri fonunda dekorativ-şerti elementlər divar təsvirlərinin əsas qayəsini təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq bütün təsvirlərdə rəssamların müasir yanaşmasını da duymaq mümkündür. Burada təsvir olunan fiqurların hərəkəti daha plastik, təbiiliylə seçilir. Çox təəssüf ki, haqqında bəhs etdiyimiz kompozisiyalardan bu günümüzdə heç nə qalmayıb.

Klassik poeziyada baş verən hadisələrin tamaşaçıya cəlbedici və duyğulandırıcı görünməsi üçün Şərq incəsənətinin əsas mayası sayılan miniatür üslubuna müraciəti çox diqqətəlayiqdir. “Xəmsə”nin müxtəlif poemalarından tamaşaçıya yaxşı tanış olan qəhrəmanları təbiətlə ahəngdə təqdim edən müəlliflər, ortaya çıxan maraqlı görüntünün yaddaqalan bədii görkəm almasına nail olmuşlar. Məkanın tavan hissəsinin – bürclər və mələklərdən ibarət olan süjetlə işlənilməsi məkana xüsusi mistik görüntü verməklə yanaşı çox düzgün məkan həllinə malikdir. Həqiqətən Azərbaycan miniatürlərinin rəssamlar tərəfindən özünəməxsus şərhə sayəsində yeni təqdimatda təqdim edilmiş bədii məzmununda onun mövcud məkanla sintezinə gətirən estetik dəyərlər kifayət qədərdir.

Elə həmin zaman kəsiyində - 1980-ci illərdə hər iki rəssamın - S.Mirzəzadə və İ.Məmmədovun birgə yaradıcılığından ərsəyə gələn indiki Fəvvarələr meydanında yeraltı məkanda yerləşən “Retro” fotoatlyesinin bədii tərtibatı da öz məkan aurasına görə maraqlı abuhava təəssüratı yaradır. Qeyri-adi bədii məkan həllinə malik interyer insanda “Yeraltı muzey” təəssüratı yaradaraq elə adına müvafiq retro görkəmi almışdı. 150 kvadratmetr ümumi sahəyə malik məkanın divar

təsvirinin bütünlükdə süjet xəttinin əsas məzmununu bilavasitə qədim Bakı motivləri ilə əlaqəli olması insanlarda noltalji hissini oyanmasına səbəb kimi mənəvi rahatlığa, keçmişə kökləyir. Məkanın bütün divar səthini örtən təsvirlər görkəmli qrafika ustası Ə.Rzaquliyevin yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edən Bakı motivlərindən ibarət olan məşhur silsiləsinin süjetlərini yada salır..

Məkanın təyinatına uyğun olaraq Azərbaycanın zəngin kino tarixini əks etdirən bu monumental divar təsvirləri həmin mədəniyyət ocağının interyerinə xüsusi sambal bəxş edirdi. Foyenin divarlarını və ortadakı dayaq sütunlarını kino mövzulu motivlərlə bəzəyən müəllif, son nəticədə, məkanın funksiyasına müvafiq bir bədii-mənəvi atmosfer yarada bilmişdi.

XX əsr monumental dekorativ rəngkarlığı mühüm ideoloji funksiyanı yerinə yetirərək memarlığın üslub prosesinin, interyerin məkan konsepsiyasının və dövrün bədii təsvir dilinin formalaşmasına böyük təsiri olmuşdur. İsmayıl Məmmədov və Siruz Mirzəzadə kimi rəssamların bu istiqamətdə xidmətləri yüksək olsa da, çox təəssüf ki, peşəkar yaradıcılıqdan süzülüb gələn yuxarıda sadaladığımız divar təsvirlərinin bəzilərilə tanışlığımız yalnız zamanında çəkilmiş interyerin foto görüntüləri sayəsində mümkündür. Buna baxmayaraq bu cür sənət nümunələri hər zaman XX əsr Azərbaycan divar təsvirlərinin inkişafı tarixində xüsusi təqdim olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Orta əsrlər miniatürləri əsasında interyer və eksteryerlərin bədii həlli (Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcə almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı). Bakı, MBM.2013, 30 səh.
2. Kərimov K. Sultan Məhəmməd və onun məktəbi. Bakı, 1993.
3. Yadigarova L. Azərbaycan monumental-dekorativ rəngkarlığı. (Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcə almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya) Bakı, 2018.
4. Azərbaycan sovet incəsənətinin çiçəkləndiyi dövr - Bakı. 1986.

Ruslan Bəhrüz oğlu Əhmədov

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

ruslanahmadov1998@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ÇƏKİŞMƏLİ CİNAYƏT PROSESİNİN TARİXİ VƏ MÜASİR TƏNZİMLƏNMƏSİ

Açar sözlər: cinayət prosesi, cinayət mühakimə icraatı, ədalət mühakiməsi, tərəflər, prinsip, çəkişmə prinsipi

Key words: criminal process, criminal proceedings, justice, parties, principle, adversarial principle

Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunun əhəmiyyətli bir hissəsi kimi demək olar ki, islamın yayıldığı ilk vaxtlardan islam dünyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Əhalinin böyük əksəriyyəti uzun müddət öz ənənəvi dinlərinə etiqad etməyə davam etsə də, bəzi ərazilərdə əhalinin əksəriyyəti xristianlar, cənubda isə zərdüştilər üstünlük təşkil edirdi. [3] Bütün müsəlman dövlətlərində olduğu kimi Azərbaycanda da ənənəvi şəriət mənbələri fəaliyyət göstərməyə başladı və bununla əlaqədar olaraq məhkəmənin ədalətli olması, çəkişməyə davamlılığı və məhkəmə prosesində tərəflərin bərabərliyi ideyaları, kimi hüquq mədəniyyətində dərin köklərə malikdir.

1918-ci ildə yaranmış siyasi boşluq nəticəsində Cənubi Qafqaz regionunda üç müstəqil dövlət yarandı. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradıldığını elan etdi. 1918-ci il iyunun 17-də Nazirlər Kabineti bütün dövlət qurumlarının, o cümlədən məhkəmələrin milliləşdirilməsini elan etdi.

Sovet İttifaqının cinayət-prosessual qanunvericiliyində əhalinin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirakını nəzərdə tutan bir sıra normalar təsbit edilsə də, andlılar məhkəməsi və bütövlükdə

çəkişmə prinsipi cinayət mühakiməsinin mühüm institutları hesab edilmirdi. [4]

Daha sonra 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş ölkənin ilk demokratik Konstitusiyası ilə müəyyən edilmişdir ki, ədalət mühakiməsi yalnız məhkəmələr tərəfindən çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilir (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin 1-ci hissəsi və 127-ci maddəsinin 7-ci hissəsi). Bu, prosesin çəkişmə xarakterini onun forması (növu, modeli) ilə deyil, ədalət mühakiməsinin konstitusion məqsədinə çatması ilə əlaqələndirir. Prosesin çəkişməyə davamlılığı konstitusiyaya tərəfindən prosesin prinsipi kimi tanınıb ki, bu da məhkəmə araşdırması zamanı ittiham və müdafiə tərəflərinə hüquqlarını həyata keçirmək üçün bərabər prosessual imkanların yaradılmasını nəzərdə tutur. [1]

2000-ci il noyabrın 14-də qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi sovet qarışıq cinayət prosesinin davamlılığını müəyyən dərəcədə saxlamışdır, lakin onu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına uyğun olaraq əhəmiyyətli dərəcədə müasirləşdirmiş, konstitusiyaya prinsiplərini işləyib hazırlamış və onları prosessual məzmunla doldurmuşdur.

Əhəmiyyətli bir yenilik çəkişmə prinsipinin möhkəmləndirilməsi və onun prosessual məzmununun qanunda müəyyən edilməsi oldu. Cinayət prosesində ittiham və müdafiə tərəflərinin çəkişməsi birbaşa olaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə cinayət prosesinin əsas prinsip və şərtlərinə aid edilir.

Cinayət prosesinin çəkişmə prinsipinə uyğun həyata keçirilməsinin qanunverici tərəfindən müəyyən edilməsi tərəflərin prosessual müstəqilliyinin müəyyən hədlərdə təmin edilməsinə, onların prosessual mövqelərinin və məqsədlərinin dəqiqləşdirilməsinə, habelə tərəflərin prosessual funksiyalarının balanslaşdırılmasına yönəlmişdir. Beləliklə, ittiham və müdafiə tərəflərinin çəkişməsi məhkəmənin qanuni, əsaslı və ədalətli hökm çıxarmasına şərait yaradır və ehtimal ki, cinayət prosesinin bütün mərhələlərini əhatə etməlidir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 32-ci maddəsində çəkişmə prinsipinin məzmunu açıqlanmışdır [2].

Cinayət prosesinin çəkişmə prinsipi ilə bağlı elmi müzakirələrin təhlili və onların hüquq-mühafizə təcrübəsində mövcud olan təhriflərlə müqayisəsi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, çəkişmə prinsipinin “həyata keçirilməsi” konsepsiyası təkcə onun tənzimləmə səviyyəsini əhatə etməməlidir. Bu məsələnin nəzəri cəhətdən düzgün başa düşülməsi hüquqi tənzimləmənin düzgünlüyündən və ardıcılığından, habelə təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, vəkil və hakimlərin adekvat hüquqi şüurunun formalaşdırılmasından və prosesual fəaliyyətdə müvafiq bacarıqların formalaşdırılmasından asılıdır. Bütün bunlar yalnız məcmu halda hüquq-mühafizə praktikasında çəkişmə prinsipinin həqiqi həyata keçirilməsini təmin edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Hüquq Yayın Evi, Bakı 2021, səh 64
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi, Qanun nəşriyyatı, Bakı-2021
3. Alizade A. Rasprostraneniye i razvitiye islama v Azerbaydzhane (kratkiy istoriko-kulturny obzor)
<http://www.islamsng.com/books/almanach/1/8-aidin-alizade.htm?height=600&width=800>
4. F.Y.Samandarov. “On some philosophical provisions of penal law” (2009) 3 Baku University News – Social and Political Series (in Azerbaijani) 73

İradə Qabil qızı Ələkbərova

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası

magistrant

iradeelekberova968@gmail.com

ELÇİN MƏMMƏDOV YARADICILIĞI

Açar sözlər: teatr, tərtibat, eskiz, kostyum, quruluşçu rəssam, səhnə

Key words: theater, design, sketch, costume, creative artist, scene

Görkəmli rejissor Mehdi Məmmədovla şöhrətli aktrisa Barat xanım Şəkinskayanın ailəsində doğulmuş Elçin Məmmədov fitri istedad sahibi idi. Səhnə tərtibatı, kitab illüstrasiyası, dəzgah qrafikası, təsviri sənət, fotoqrafiya kimi sənət sahələrinin hər birində o, özünü ona xas olan inandırıcılıqla göstərə bilmişdir.

Onun ömrü boyu yoldaşlıq etdiyi yeganə və sadıq dostu-Azərbaycanın görkəmli teatr rejissoru Zəfər Nemətovun oğlu Azər Paşa Nemət idi. Bu iki sənətkarın Azərbaycanda, eləcə də ölkə hüdudlarından kənarda birgə quruluş verdiyi xeyli tamaşa teatr sənətinin incilərindən hesab edilir.

1970-ci illərin sonunda Azər Paşa Nemət məhz Elçinlə öz teatrını (necə deyirlər, "zirzəmi teatri") qurmağa çalışırdı. Burada səhnələşdirilən ilk əsər F. M. Dostoyevskinin "Paxla dənəsi" pyesi oldu. Rejissor və rəssam səhnə həlli üzərində işləyərkən pyesin ruhuna uyğun olaraq fatalizm və anlaşılmazlıq elementini gücləndirməyə çalışırdılar. Poçt göndərişləri üçün nəzərdə tutulan yeşiklər alınaraq qara rəngə boyanmışdı. Tamaşa müəlliflərinin niyyətinə uyğun olaraq səhnədə səliqəsiz halda yerləşdirilən bu yeşiklər qəbiristanlığın kədərli mənzərəsini ifadə etdirməli idi. Tavandan ağacların qurumuş kökləri sallanırdı. Kinayə və metafora prinsipinə əməl edən rejissor zalın məkanını qəbir kimi elə düşünmüşdü ki, tamaşada cərəyan edən hadisələr hansısa qarışıqlıqla müşayiət olunurdu. Məsələn, tamaşanın gedişi boyu "ölülər" tamaşaçıların arxasındakı stulların altından

qalxaraq səhnədəki "qəbirlər"də öz yerlərini tuturdular. Beləliklə, tamaşa hansısa rəmzi, sehirli atmosfer formalaşdırırdı. Qeyri-formal teatr bağlansa da, artıq özünü tanıtmış tandem yaradıcılıq eksperimentlərini davam etdirirdi.

Elçin Məmmədovun sonralar üzərində işlədiyi tamaşaların böyük əksəriyyəti Azər Paşa Nemətin quruluş verdiyi əsərlərdir. Bu siyahıya 1970-80-ci illərdə Gənc Tamaşaçılar Teatrında göstərilən tamaşaların böyük əksəriyyəti daxildir. Onların arasında A. Aleksinin "Mənim qardaşım klarnet çalır" (1970-ci il), Y. Mitko və Y. Mixaylovun "Bumbaraş" (1977), Anarın "Ötən ilin son gecəsi" (1979), R.D. Kiplinqin "Öz-özünə gəzən pişik" (1983), L. Vaqnerin Karlo Qotsinin əsərinin motivləri əsasında səhnələşdirdiyi "Oxu, külək yelkənlər üzərində!" (1987), Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin məktəbi" (1983), K. Aslanovun "Yatmazdan əvvəl" (1989) əsərlərinə verilmiş quruluşları göstərmək olar. / Elçin Məmmədov. Qrafika rəngkarlıq teatr sənəti. Bakı, Sərvət, 2013, 104 s./

Həmin vaxtlar "Danabaş kəndinin məktəbi" tamaşası barədə çox yazırdılar. Həm rejissor, həm də rəssam burada istehza və tragikomediya elementlərini özündə daşıyan parodiya janrına müraciət etmişdilər. Şübhəsiz, Cəlil Məmmədquluzadənin müəllif mətni də buna təkan verirdi. Elçin Məmmədov tamaşanın tərtibatında meydan teatrının elementlərindən geniş istifadə etmişdi. Lakin səhnənin qədim əlyazmasının fragmentinə bənzəyən arxa fonu rəssam üçün proqram xarakteri daşıyırdı və həmin illərin Azərbaycan səhnə tərtibatı estetikasına qətiyyətlə uyğun gəlmirdi. Azərbaycan mədəniyyəti tarixindən götürülmüş əsas obrazlar, ərəb əlifbası ilə yazılmış mətnlərlə növbələşərək tamaşanın məğzini təşkil edən maarifləndirici, kulturoloji pafos və istehza ilə dolu olan nəhəng mənzərə formalaşdırırdı. Orta əsr rəssamları tərəfindən xüsusilə sevilən və fəal istifadə edilən rənglər üzərində qurulmuş kolorit, bənövşəyi, qızılı və firuzəyi çalarların bolluğu, belə bir monumental işdə yarı şəffaf akvarel texnikasının imitasiyası səhnənin arxa fonuna Azərbaycan

mədəniyyətində eksklüzivlik, müstəsnalıq və özünəməxsus unikalıq bəxş edirdi.

Bu və ya digər tamaşa kostyumlarının eskizlərini çəkərkən rəssam heç vaxt obrazların sadə sıralanması ilə kifayətlənmir, teatr təcrübəsində olduğu kimi, rolların adlarını və onları ifa edən aktyorların soyadlarını qeyd etmirdi. İstənilən halda ayrı-ayrı personajlar yaxud qruplar rol vəziyyətində qarşımıza çıxır. Sanki rəssam qəhrəmanların simalarını fikirləşməklə kifayətlənmirdi, ehtimal edilən rolları xəyalən oynayır, bu və ya digər rol həllini proyeksiya edərək müvafiq personajların simalarını formalaşdırırdı.

Elçin Məmmədov Azərbaycanın hüduqlarından kənarda da bir sıra tamaşaya tərtibat vermişdi. Ümumilikdə isə rəssam tərəfindən 60-dan çox tamaşaya tərtibat verilib.

Ədəbiyyat

1. İlham Rəhimli. Azərbaycan teatr tarixi. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 864 s.
2. Elçin Məmmədov. Qrafika rəngkarlıq teatr sənəti. Bakı, Sərvət, 2013, 104 s.
3. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2011/iyun/ze16.htm>
4. <http://az.baku-art.com/az/kinomuzun-mirpashasi-emekdar-inces-n-t-xadimi-r-ssam-elchin-m-mm-dov>
5. <https://tvseans.az/az/person/6688/elcin-memmedov>

Ruslan Bəhrüz oğlu Əhmədov

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

ruslanahmadov1998@gmail.com

İBTİDAİ İSTINTAQDA ÇƏKİŞMƏ PRİNSİPİ

Açar sözlər: *prinsip, cinayət prosesi, ibtidai istintaq, çəkişmə, cinayət prosesi tərəfləri, ittiham, müdafiə*

Key words: *principle, criminal procedure, preliminary investigation, dispute, parties to the criminal proceedings, prosecution, defense*

Çəkişmə prinsipinə əsasən, cinayət prosesinin əks mənafeələr güdən iştirakçıları sübut etmə zamanı bir-birlərini üstələməyə çalışırlar.[1, s.90] Belə ki, bir tərəfdən ittiham tərəfi onun irəli sürdüyü iddiaların əsaslılığını sübuta yetirməyə çalışır, digər tərəfdən isə müdafiə tərəfi həmin iddiaların (tam, yaxud qismən) əsassızlığını sübut etməyə can atır.

Ümumi olaraq yanaşdıqda çəkişmə prinsipinin tətbiqi cinayət prosesi tərəflərinə öz mülahizələrini təsdiq və əks tərəfin mülahizələrini təkzib etmək üçün sübutlar toplamaq və təqdim etmək, digər tərəfə suallar ünvanlamaq, onları yenidən dindirmək və ya özlərinə verilən suallara etiraz etmək imkanı verir. Lakin ibtidai istintaq mərhələsində bu prinsipin tətbiqi ilə bağlı məqamlar fərqli olduğundan, bu məsələyə yanaşmalar da fərqlidir.

İbtidai istintaqda çəkişmə prinsipi haqqında danışmağın çətin olduğunu söyləyən A.Koblikovla həmfikir olan Y.Yakimoviç daha qəti olaraq qeyd edir ki, cinayət prosesində ibtidai istintaq mərhələsi elə qurulmuşdur ki, orada çəkişmə prinsipini tətbiq etmək mümkün deyil.[5, s.39]

Çıxkanov hesab edir ki, ibtidai istintaqın əsas məqsədi cinayətkarın mühakiməsi və onun məsuliyyət məsələsinin son həlli deyil, bu əməlin törədilməsinə səbəb olan faktiki halların aydınlaşdırılması və onların

əvvəlcədən qiymətləndirilməsi olduğundan, bu mərhələdə çəkişmə prinsipinin tətbiqi uğurlu hesab edilə bilməz. [6, s.162]

Bununla yanaşı, təcrübədə bir çox hallarda ibtidai istintaq mərhələsində müdafiə tərəfinin sübut toplamaq və təqdim etmək imkanının müəyyən dərəcədə məhdud olması hallarına rast gəlinir. Belə ki, məhkəmə prosesindən fərqli olaraq, ibtidai istintaq mərhələsində cinayət prosesini tətbiq edən subyektin müəyyən bir şahidin çağırılması və ya ekspertiza təyin edilməsi zərurəti ilə əlaqədar müdafiə tərəfinin tələbini təmin etmə vəzifəsinin təsbit edildiyi bir müddəə qanunvericiliyimizdə mövcud deyildir. [4, s.33] Burada sadəcə müdafiə tərəfinin özünün təşəbbüsü ilə ekspertiza keçirilə və sübutlar toplanaraq təqdim edilə bilər. Bu isə çəkişmə prinsipinin tətbiq ediləcəyi təqdirdə tərəflərin bərabər imkanlara malik olmadığına bir göstəricisidir.

Digər tərəfdən, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs ibtidai istintaq mərhələsində müdafiəçi hüququndan istifadə etmədiyi təqdirdə çəkişmə prinsipi tətbiq edilərsə onun müdafiəsi üçün ona kifayət qədər vəsaitin olub-olmamasıdır.

Unutmaq olmaz ki, təqsirsizlik prezumpsiyasına əsasən, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs müdafiəsi üçün zəruri olan bütün təminatlara malik olmaqla qanuna uyğun olaraq təqsiri sübut edilənə qədər təqsirsiz hesab edilmək hüququna malikdir.

Məhz bu səbəbdən, cinayət prosesinin hər hansısa bir mərhələsində şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsi çətin vəziyyətə salacaq, tərəflər arasında qeyri-bərabərliyi formalaşdıracaq hər hansısa bir prosedurun tətbiqi yanlış və qadağandır.

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, əgər ibtidai istintaq mərhələsində çəkişmə prinsipinin tətbiq edilməsi məsələsi mövcuddursa, burada ilk növbədə tərəflərin bərabərliyi və özlərini sərbəst surətdə, bərabər imkanlarla müdafiə edə bilməsi təmin edilməlidir.

İbtidai istintaq mərhələsində “tərəf” anlayışının olmaması da çəkişmə prinsipinin tətbiqini çətinləşdirən məqamlardan biridir. Belə

ki, M.Cəfərquliyevə görə, çəkişmə prinsipinə xas olan əsas əlamət ittiham və müdafiə tərəflərinin mövcudluğudur. [2, s.126] Tərəf anlayışı altında, hər şeydən əvvəl, cinayət işinin mahiyyət etibarilə həll edilməsində marağı olan, habelə ittiham və müdafiə funksiyalarından hər hansı birini həyata keçirən prosesual fəaliyyətin subyektləri başa düşülür.

Məhz bu səbəbdən, o hesab edir ki, çəkişmə prinsipinin tətbiqi üçün ən uyğun mərhələ məhz məhkəmə prosesi mərhələsidir.

Ədəbiyyat

1. F.M.Abbasova. Cinayət mühakimə icraatının prinsipləri sistemində çəkişmə prinsipinin yeri. "Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri". N4,2008. S.90
2. M. Cəfərquliyev. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi. Dərslik. Bakı. Qanun. 2008. 768 s.
3. Sostyazatelnost V Stadii Predvaritelnogo Rassledovaniya // Pyatdesyat Let Kafedre Ugolovnoy Protsessy Urquya (Syui): Materialy Mezhdunarod. nauch.-prakt. konf., g. Yekaterinburg, 27-28 yanv. 2005g.: V 2 ch. - Yekaterinburg, 2005. CH. 1. Səh. 76.
4. S.İ. Georgiyevna, E.T.Borisovna. Realizatsiya Printsipa Sostyazatelnosti Storon Na Stadil Predvaritelnogo Rassledovaniya V Rossiyskom Ugolovnom Sudoproizvodstve// "Glagol Pravosudiya". 3(21)/2019. s. 33
5. Koblikov A.S. Printsipu ugolovnoy protsessy/ Pod red. A.S. Koblikova. M., 1995. S. 39.
6. Yakimovich U.K., Semukhina O.B. O nekotorykh printsipakh ugolovnoy protsessy//Sibirskiy yuridicheskiy zapiski: Yezhegodnik Assotsiatsii yuridicheskikh vuzov "Sibir". Vyp. 2, Krasnoyarsk. 2002. Səh. 162.

Səmrəl Saləddin qızı Kazımlı

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

semralnajaf@gmail.com

THE RIGHT OF TRANSIT PASSAGE THROUGH OR EVER INTERNATIONAL STRAITS

Açar sözlər: *tranzit keçid, beynəlxalq boğazlar, hüquqi normalar, suverenlik*

Key words: *transit, international straits, legal norms, sovereignty*

Transit crossing is a concept that allows freedom of navigation or flight to a naval vessel or aircraft for only continuous and rapid transit: open sea or exclusive economic zone and another between parts of the Strait. The requirement for continuous and rapid transit does not preclude the passage of the Strait to enter, exit, or return to a State bordering the Strait according to the conditions of entry into that State.

Indeed, international straits play a significant role in international life, the legal regime of straits and their status constantly attract the attention of states, are discussed at scientific and practical forums, including in order to avoid introducing disagreements into interstate relations over their use.

The transit crossing is available throughout the Strait, not just the area where the coastal waters overlap. Ships and aircraft of all nations, including warships, auxiliary forces, and military aircraft, enjoy the right of unimpeded transit through such straits and their approaches. Submarines are free to cross-submerged international straits because this is their usual mode of operation. (3)

The legal mode of transit is available for all straits used for international navigation, with no simple alternative route and no long-term international convention regulating the straits.

1. Straits of Denmark
2. Straits of Turkey and the Strait of Magellan

The most important international trade routes are the Strait of Gibraltar, the Strait of Dover, Hormuz, Bab al-Mandeb, and the Strait of Malacca (1, s. 45).

International straits are natural sea crossings that connect parts of any sea or separate seas and oceans and are used by all states on an equal basis for international shipping and air navigation.

Examples of international straits are the Pas-de-Calais, the English Channel, Gibraltar, Singapore, Hormuz, etc.

There is freedom of navigation and flight in the straits that connect parts of the high seas. In the international straits passing through the territorial sea of any state (or states), the right of transit is considered the basis: in this case, freedom of navigation and flight is exercised only for continuous and rapid transit through the Strait; Ships and aircraft exercising the right of transit shall not be obstructed. However, they must not engage in activities that violate the principles of international law, as well as a continuous and rapid transition regime (2, s. 59).

The 1982 Convention does not apply to international straits defined by treaties whose legal status is already in force. The Black Sea (Marmara and Dardanelles), the Baltic (Large and Small Belt, Zund), and the Magellanic Straits. The 1936 Multilateral Convention defined the legal regime of the Black Sea Straits. According to the Convention, these straits are open to merchant ships of all countries. Only when Turkey takes part in the war are the enemy's ships deprived of the rite of passage. There are some restrictions on the navigation of non-Black Sea warships in peacetime. During the war, warships of all warring parties are not allowed to cross the straits.

As a conclusion, it should be noted that, international Straits are the "arteries" of international communications, the enormous importance of which "became clear with the development of world trade". States

bordering the straits may adopt laws or regulations relating to any or all of the following matters relating to the transit of straits:

1. Navigation safety and regulation of maritime transport in the prescribed manner;

2. Prevention, reduction, and control of pollution by applying relevant international rules related to the discharge of oil, oil waste, and other harmful substances into the throat;

3. Prohibition of fishing concerning fishing vessels, including the use of fishing equipment;

4. Admission and removal of any goods, currency, or persons from a ship in violation of the states' customs, fiscal, immigration, and sanitary laws and regulations bordering the straits.

5. From a legal or practical point of view, such laws and regulations shall not discriminate between foreign vessels, and their application shall not impede, restrict, or deprive the right of transit in the manner prescribed by this Chapter.

6. States bordering the straits shall duly publish these laws and regulations.

7. Foreign vessels exercising the right of transit shall comply with these laws and regulations

8. The flag state of any ship to which sovereign immunity has been granted, or the State in which an aircraft is registered, shall be internationally liable for losses and damages to States bordering the straits, acting in violation of such laws and regulations or the provisions of this Section.

Consequently, natural sea routes - straits and artificial canals, connect different parts of oceans. Straits and canals leading to the inland seas are part of the territory of the coastal State, which is entirely subject to sovereignty.

The transit crossing should include only the exercise of freedom of navigation and flight for the purpose of continuous and rapid transit through the straits or between one part of the straits or the exclusive

economic zone and the other part of the open sea or the exclusive economic zone.

Coastal states may enact laws and regulations relating to the passage of ships through the straits in relation to: the safety of navigation and the regulation of vessel traffic, prevention, reduction and control of pollution, prevention of fishing, loading or unloading of goods or currency, embarkation or disembarkation of persons in violation of customs, fiscal, immigration or health laws and regulations.

Such laws and regulations should not allow discrimination between foreign courts, their application should not lead to infringement of the right of transit passage.

References

1. Chernichenko, S.V. Mejdunarodnoye pravo. Sovremennyye teoreticheskiye problemi. M. 2018.
2. Savel'yeva, L.V. Vyyavleniye transgranichnogo proisshestviya po faktu prava / L.V. Savel'yeva // Mosk. Zhurnal mezhdunar. prava. – 2009. – № 2. – S. 90–100.
3. Konventsiya o rejime prolivov (Montre, 20 iyulya 2006 g.) // Sbornik «Mezhdunarodnoye publichnoye pravo. Sbornik dokumentov». T. 1. – M.: Izdatel'stvo BEK, 2019.

Aysel Asif qızı Nəzərova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
magistrant
ayselnzrva17@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN HEYKƏLTƏRƏŞLİYİNDƏ PORTRET JANRI

Açar sözləri: *heykəltərəşliq, müasir dövr, portret, janr*

Key words: *sculpture, modern period, portrait, genre*

Təsviri sənətin geniş yayılmış növlərindən biri də heykəltərəşliqdır. Bu sənətin tarixinə nəzər salsaq, köklərinin və mənşəyinin ibtidai icma quruluşu ilə əlaqəli olmasını görürük. İlk heykəltərəşliq nümunələrində ibtidai insanların inancları və daxili aləmləri haqqında ilkin təsəvvürlər öz əksini tapmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı ölkəmizin ərazisindən də nadir heykəltərəşliq nümunələri aşkar edilmişdir. Heykəltərəşliğin əsasını plan, kütlə, işıq müstəvisi və həcm təşkil edir. Ənənəvi heykəltərəşliqda əsas mərmər, taxta, daş, yanmış gil, gips və digər materiallar, müasir heykəltərəşliqda isə bunlarla yanaşı şüşə, buz, kağız istifadə olunur.

Təsviri sənətin bütün sahələrində olduğu kimi heykəltərəşliqda da, portret janrı aparıcı sahələrdən birini təşkil edir. Təsvir olunan şəxsin bənzəyişini əldə etmək portret janrının başlıca və səciyyəvi vəzifəsidir. Heykəltərəş bu janrda yaratdığı əsərində təsvir etdiyi şəxsin yalnız zahiri görünüşü və mimikasını yaratmaqla kifayətlənməməli eyni zamanda onun daxili aləmini də, təsvir etməlidir. Portret janrı müasir nəslin vacib anlaşıqlı sahəsi olmuş, gələcək nəsil üçün isə keçmiş dövr barədə inandırıcı təsəvvür yaratmaqda bədii rol oynayır. Heykəltərəşliqda əsas insan obrazına müraciət olunduğu üçün incəsənətin bu növündə portret janrında daha çox müraciət olunur.

Müstəqillik dövründə heykəltəraşların portret janrında yaratdıqları əsərlər mürəkkəbliyi və kəskinliyi ilə seçilir.

Plastik formalar, təsvir vasitələri axtarmaq meyli, orijinal kompozisiyalar istedadlı heykəltəraş Fazil Nəcəfovun yaradıcılığında qabarıq nəzərə çarpır.

Sənətsünas Qalib Qasimov xalq rəssamı Fazil Nəcəfovun portret əsərləri haqqında qeyd edir ki, “Fazil Nəcəfov müxtəlif janrlarda bir-birindən maraqlı əsərlər yaradır. Onun yaradıcılığında heykəltəraşlıq üçün ən önəmli janrlardan hesab olunan portret janrı xüsusi yer tutur. Yaratdığı portret əsərləri, bənzərsiz əsərlər insan mənəviyyətinin ən müxtəlif təfərrüatlarını ustalıqla əsk etdirir”.

Müasir dövrdə onun yaradıcılığının əsas hissəsini analıq-qadın mövzusu tutur. “Saçlarına sığal çəkən qadın”(2000), “Analıq”(2001), “Ağlayan qadın”(2003), “Fikirli qadın”(2004) və.s kimi əsərlər heykəltəraşın öz yardıqlığında bu mövzuya geniş yer verməsinin bariz nümunəsidir. Fazil Nəcəfov konkret şəxslərin portretlərini yaradarkən müəyyən nisbətlərin tapılması, lakonik ifadə vasitələri ilə insan obrazlarının daxili aləmini və onun cəmiyyətdə tutduğu yeri tamaşaçıya çatdırmaqla bilir.

Görüş Babayev bütün yaradıcılığı boyu yaratdığı müxtəlif janrlı əsərlərində məna-məzmun tutumuna, müvafiq plastik şərhə üstünlük vermişdir. Heykəltəraş yaradıcılığında ənənəvi heykəltəraşlıq normalarını dağıtmış və əsərlərində düşündüyünü yaratmaqdan çəkinməmişdir. Heykəltəraşlıqda bu fərqlilik dünyaya “Görüş Babayev baxışı”nın yaranmasını şərtləndirmişdir. Onun “Qızım” (1993), “Məhsəti Gəncəvi”(1995), “Şahzadə” (1999) və. s əsərlərində müxtəlif təbəqəli və yaşlı insanların psixoloji durumunu qabarıq və dolğun əks etdirmişdir. O, əsərlərində xırdalamaqdan daha çox ümumiləşdirilmiş obraz yaratmağa meyillidir. “Qız” əsərinə baxdıqda sevgi, paklıq və incəlik duyulur. Uşaq xasiyyətinin böyüklüyə meyilliliyini göstərmək ön planda uğurla həll olunmuşdur.

Heykəltəraşlıq əsərlərində tarixi şəxsiyyətlərin obrazları canlandırılmaqla yanaşı, konkret dövrün həmin şəxsiyyətləri haqqında

təsəvvürlər də vardır. Belə desək, çox vaxt zamanın sosial-siyasi və mədəni problemləri obrazların təsvirində öz əksini tapır. Bu mənada Natiq Əliyev yaradıcılığında cəsur, cəfəkeş, qəhrəman insanların, dövlət xadimlərinin, ziyalıların bədii obrazları ilə tanış oluruq. Natiq Əliyevin yaratdığı “Qadın” əsərini seyr etdikdə qadın zərifliyi, işgüzarlığı və onun əzəmətli duruşu həmin obrazın hər bir işin öhtəsindən gələ biləcəyinə tamaşaçıyı inandırır. Obrazın saçının quruluşundan onun ziyalı təbəqənin nümayəndəsi olduğunu əks etdirir. O, düşüncəli və kədərli baxışlarını uzaq bir nöqtəyə dikərək onu rahat buraxmayan daxili sarsıntılardan uzaqlaşmağa çalışır. Kədərli baxışlarda dərin daxili bir yorğunluq hiss olunur. Bütün bu hissləri çox böyük professionallıqla tamaşaçıya çatdıran heykəltəraş əsərə baxan hər bir tamaşaçıyı təsirləndirir və təzadlı hisslərin təsirinə salır.

Ədəbiyyat

1. Q.Qasımov. Fazil Nəcəfovun yaradıcılığında ənənə və müasirlik [Mətn] Bakı 2015.
2. Əliyev.Z. Plastikanın poetik çalarları. Görüş Babayev. Bakı, 2014.
3. Qasımov.F. “Heykəltəraş Natiq Əliyevin yaradıcılığı”// Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Müasir mədəniyyətşünaslıq jurnalı.

Elmar Kamal oğlu İsmayılzadə

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

ismaylzelmar@gmail.com

SOMALİNİN “UĞURSUZ DÖVLƏT” MODELİ

Açar sözlər: *Somali, dövlət, BMT, ABŞ, hökumət*

Key words: *Somalia, state, UN, USA, government*

Uğursuz dövlətlərin çoxluq təşkil etdiyi Afrika qitəsində yerləşən Somali müasir dövrdə böhranlı vəziyyət yaşayır. Somalidə dövlət institutlarının qeyri-effektiv olmasında müstəmləkə tarixi, “Böyük Somali layihəsi”, mənfəətpərəst liderlər, xalqın siyasi passivliyi və xarici müdaxilələr rol oynamışdır. Onu bu vəziyyətə gətirib çıxaran səbəbləri öyrənmək üçün tarixi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Somali portuqal, ispan, fransız italyan və ingilislərin müstəmləkəsi altında olub. Bu dövrdə əksər müstəmləkə dövlətləri kimi Somali də siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən sömürülmüşdür. Bu acı dolu tarix sonrakı dövrlərə miras qalmışdır və ölkənin problemləri daha da artmışdır.

Müstəmləkəçi dövlətlərə qarşı Somalidə azadlıq hərəkatları ortaya çıxmağa başlamışdı. 1943-cü ildə qurulmuş Somali Gənclik Klubu və 1947-ci ildə yaradılmış Somali Gənclik Liqası adı altında yaradılmış hərəkatın əsas düşüncəsi İngiltərə, İtaliya, Fransa, Efiopiya və Keniya arasında bölüşdürülmüş Somali ölkəsini vahid idarəçilikdə cəmləmək idi.

1948-ci ildə İngiltərə, ABŞ, SSRİ və Fransa Somalının gələcəyini müəyyən etmək üçün komissiya yaratdılar. Müstəmləkəçiliklə Somali beş hissəyə bölündü:

1. Cibuti (Fransa Somalisi)- 1977-ci ilə qədər müstəmləkə oldu;
2. Somalilənd (İngiltərə tabeliyində);
3. İtaliya Somalisi;

4. Keniyanın şimalı və Somalinin cənubu (İngiltərə müstəmləkəsi);
5. Oqaden (Efiopiya müstəmləkəsi). (1)

1960-cı ildə Somali müstəqilliyini elan etdi. On il ərzində Somalini demokratik yolla seçilmiş hökumət idarə etdi. Siad Barre demokratik idarəni devirdi və ölkədə diktatura yaratdı. Siad Barre öz hakimiyyətini qorumaq üçün sosialist ideyalardan istifadə etdi, milli, islami və qəbilə kimliklərini sıxmağa başladı. 1977-1978-ci illərdə Efiopiya ilə Oqaden uğrunda müharibə apardı. Müharibənin əvvəllərində bəzi əraziləri ələ keçirsə də, Kuba və SSRİ-nin Efiopiyaya dəstəyi nəticəsində məğlubiyyətə uğradı. Siad Barrenin məğlub olması xalq arasında nüfuzunun aşağı düşməsinə və ona qarşı etiraz aktlarının baş verməsinə səbəb oldu. Etirazlar isə ayrı-ayrı qəbilələr, separatçı hərəkatlar, islami qruplar, döyüş lordları tərəfindən həyata keçirilirdi. Bu etirazlar Siad Barrenin legitimliyini daha da azaltdı. 1990-cı ildə Siad Barre devrildi və qəbilələr, döyüş lordları və islamçılar arasında vətəndaş müharibəsi baş verdi.

BMT konfliktini idarə etmək üçün Somaliyə silah embarqosu tətbiq etdi. Bu tədbir effektiv olmadı və vətəndaş müharibəsi daha da şiddətləndi. BMT Moqadişuya nümayəndə heyəti göndərdi. Qəbilə liderləri Aideed və Mehdi Məhəmməd ilə danışıqlar aparıldı. BMT-nin təhlükəsizlik personalı yerləşdirməsi məsələsi razılaşdırıldı. BMT Somalidəki humanitar böhranın qarşısını almaq üçün UNOSOM I (UN Operation in Somalia- BMT-nin Somalidə Əməliyyatı) göndərdi. Sonralar ABŞ-ın dəstəyi ilə UNİTAF (Unified Task Force- Birləşmiş Tapşırıq Qüvvəsi) və BMT TŞ-nin səlahiyyətəndirdiyi UNOSOM II göndərildi. UNOSOM II əməliyyatının mandatına dövlət quruculuğu məsələsi də əlavə edilmişdi. Bu missiyalar Somalidə humanitar vəziyyətin yumşalması üçün böyük xidmətlər göstərmişlər. Bu əməliyyatlar yerli aktorlarla toqquşma şəraitində həyata keçirilmişdi. “Qara Şahin Düşdü” hadisəsi nəticəsində ABŞ on səkkiz hərbiçisini itirdi və Prezident Bill Klinton 31 mart 1994-cü ildə Somalidən ABŞ əsgərlərini geri çəkmək məcburiyyətində qaldı. (2) BMT sülhməramlı

qüvvələri humanitar yardımda uğurlu oldu, lakin ölkədə siyasi birliyi təmin etmək məsələsində uğursuz oldular.

2002-ci il oktyabrında keçirilmiş Nairobi prosesi 4,5 formulundan istifadə etməklə iki il sonra Keçid Federal Hökumətinin əsasının qoyulması ilə nəticələndi. Bu formula dörd qəbiləni- Darod, Dir, Hawiye, Digil Mirifle və azlıq qəbilələri (0,5) əhatə edirdi. (3) Yaradılmış bu hökumət özünü doğrulda bilmədi. Paytaxt Moqadişu və onun ətrafındakı məhdud ərazilərdə təsir zonaları var idi. 2000-ci illərin əvvəllərində yaranmış güc boşluğundan istifadə edən islamçı qruplar isə öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. İslam Məhkəmələri Birliyi bu dövrdə böyük əraziləri tutmuşdu. 2006-cı ildə ABŞ tərəfindən dəstəklənmiş Efiopiyanın Somaliyə müdaxiləsi bu prosesə mane oldu.

Somali dövlətinin uğursuzluğa məruz qalmasının səbəblərindən biri də separatçı meyillərin burda yayılmasıdır. Somalilənd buna misal göstərilə bilər. Somaliləndin Somalidən ayrılmasının kökündə ingilis təsiri dayanır. Somalilənd müstəqil medianın əsasının qoyulması, yerli qeyri-hökumət təşkilatları və başqa vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının işinin güclənməsi nəticəsində inkişaf baxımından digər ərazilərdən fərqlənməyə başladı. Somalilənddə müasir dövlət modeli əsasında sistem qurulsa da, dünya dövlətləri tərəfindən de-yure tanınmır.

Somalidə Qərb və islam siyasi düşüncəsinin toqquşması var. Qərb siyasi düşüncəsini xaricdən gəlmiş diaspora tətbiq etməyə çalışır. İslam siyasi düşüncəsini isə Əş-Şəbab müdafiə edir. Müasir dövrdə dövlətlər qərb siyasi düşüncəsinin bünövrəsində qurulmuşdur, Somalidəki dövlətin bu istiqamətdə inkişaf etdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Yaxın yüzilliklərdə islam dövləti konsepsiyalarından heç biri uğurlu olmamışdır. İrandakı teokratik rejimi misal göstərmək olar. Avtokratik rejimlər əksər zamanlar dini öz hakimiyyətlərini uzatmaq üçün siyasi alət kimi istifadə etmişlər. Eyni zamanda bu sistemlərə malik dövlətlərdə qadınların hüquqları tam təmin olunmur, hüquq sistemi ilə uzlaşmayan bəzi mühafizəkar qanunlar qəbul olunur. Avtokratik rejimlərin arzuolunmaz olduğu müasir dünyada islam dövləti

ideyasının reallaşması buna görə də birmənalı qarşılanmır. Formalaşdırılmış hökumət verdiyi qərarlarda xalqı nəzərə almazsa, legitimliyi şübhə altında qalacaq.

Vicdan azadlığı və müəyyən dini adət-ənənələr də nəzərə alınmalıdır. Dövlət idarələrində islamiyönlü bürokratlara da yer ayrılmalıdır. Əvvəlcə dövlət daxilində sabitliyin təmin olunması, gücün hakimiyyətdə toplanması vacibdir. Bu mərhələdən sonra insanların təməl ehtiyaclarını təmin etməyi bacaracaq dövlət sistemi üçün çalışılmalıdır. Bundan sonra isə demokratiyanın və hüququn aliliyinin inkişafı yönündə fəaliyyət aparmaq olar. Bu üç şərtin yerinə yetirilməsi dövrün şərtlərindən də asılıdır.

Somalidə qeyri- sabitliyi aradan qaldırmaqda Afrika Buynuzunu əhatə edən təhlükəsizlik sisteminin qurulması effektiv ola bilər. Bunu yaratmaq üçün isə dövlətlər bir-birlərinə qarşı ərazi iddiasından əl çəkməli, birbirlərinin daxili işlərinə daxili işlərinə qarışmamalıdır. Bu dövlətlər öz aralarındakı problemləri əməkdaşlıq yolu ilə həll etməklə təhlükəsizlik sisteminin fəaliyyətinə töhfə verə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Afrika Araştırmacıları Derneği Prof. Dr. Ahmet Kavas Tarihten Bugüne Somali İstanbul 2017.
2. Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı Mehmet Özcan Doğu Afrika Jeopolitiği ve Türkiyenin Somali Politikası, İstanbul 2014.
3. Journal of Middle East and Africa J. Peter Pham State Collapse Insurgency and Famine in the Horn of Africa: Legitimacy and the Ongoing Somali Crisis, Taylor&Francis Group 2011.

Nurcahan Qurban qızı İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
ismayilovanurcahan65@gmail.com

LİRİK ŞEİRLƏRİN TƏDRİSİNDƏ NÖV VƏ JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI

Açar sözlər: lirik şeir, təhlil, lirik növ, janr, qafiyə, ölçü, misra

Key words: *lyric poem, analysis, lyrical types, gener, rhyme, measurement, misra*

Müşahidələr göstərir ki, lirik şeirlər yüksək idealar, mənəvi hisslər əks etdirdiyi üçün şagirdlərə tərbiyəvi təsir göstərir. Bu təsirin daha da dərinləşməsi, təsirli olması üçün lirik şeirlərin təhlil əhəmiyyəti böyükdür.

Ədəbiyyat bir fənn kimi tədris olunduğu gündən bəri müxtəlif janrlarda yazılan klassik və müasir sənətkarlarımızın ayrı-ayrı əsərləri bədii təhlil nümunəsi kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Müasir təhsildə lirik şeirlərin təhlili zamanı vacib məsələlərdən biri bədii əsərin növ və janrını nəzərə almaqla təhlil prosesini şagirdlərə öyrənməkdir.

Şagirdlərin şeirləri növ və janrlarını nəzərə almaqla təhlil etməsi onların lirik janrları tanımaqla yanaşı, epik və dramatik növün janrlarından fərqləndirməyə kömək edir. Təhlil prosesində lirik növün janrlarını müəyyənləşdirilməsi zamanı misraların sayı, qafiyə quruluşu nəzərə alınması vacib məsələlərdən biridir.

İkilik- iki misrada ibarətdir olan şeir növünə həm folklorda, həm də yazılı ədəbiyyatımızda yer verilmişdir: qəzəl, qəsidə, qitə və s.

Üçlük-birinci abzasın 1 və 3-cü sətirləri qafiyə, 2-ci sətir sərbəst, qalan misralarda 1-2-ci sətirlər sərbəst, üçüncü sətir birinci abzasın 1 və 3-cü sətirləri ilə həmqafiyədir.

Dördlük- bu şeir formasına istər şifahi istərsədə yazılı ədəbiyyatımızda geniş rast gəlmək mümkündür. Bayatı, qoşma gəraylı, rubai, tuyuq və başqa növlərini nümunə göstərmək olar.

Beşlik- müxəmməsi

Altılıq - müsəddəs

Yeddilik - müsəbbe

Səkkizlik - müsəmmə

Şagirdlər bu şeir şəkilləri ilə tanış olmalı, hər bir janrın özünəməxsus nəzəri xüsusiyyətlərin dərinədən bilməlidir ki, təhlil prosesində janrları bir-birindən fərqləndirməyi bacarsın.

Ədəbiyyat

1. Həsənlı.B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı 2014, 423 s.

Çinarə Zabit qızı İsgəndərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
cinara.isgandarli@mail.ru

IX SİNİFLƏRDƏ EPİK ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ ÜSULLARI

Açar sözlər: *epik əsərlər, kiçik hekayə, roman, bədii əsərin təhlili, ədəbi qəhrəmanlar*

Key words: *epic works, little story, novel, analysis of a work of art, literary heroes*

Epik əsərlərdə müəllif öz mövqeyini, hislərini, obrazlara münasibətini açıq deyil, üstüörtülü şəkildə ifadə edir. Bu münasibət öz əksini ilk növbədə mühitin, ətraf aləmin, qəhrəmanların hərəkətlərinin təsvir olunduğu səhnələrdə tapır.

Epik əsərin əsasını süjet təşkil etdiyi üçün təhlil zamanı müəllif tərəfindən qurulmuş hadisələr zəncirinə, onların hərəkətverici qüvvəsi olan qəhrəmanlara diqqət yetirilməlidir. Qəhrəmanların zahiri görkəminin təsviri, əməllərinin, hərəkətlərinin motivləri onların obrazını yaratmağa imkan verir.

V-XI siniflərin ədəbiyyat proqramlarının böyük bir hissəsini epik əsərlər təşkil edir. Ədəbiyyat dərslərində epik növün müxtəlif janrları-təmsil, hekayə, povest, roman öyrənilir. Janr müxtəlifliyinə baxmayaraq epik əsərlərinə hamısında müəyyən əhvalatın təhkiyəsi, təsviri aparıcı yer tutur.

Epik əsərlərin də təhlili onların növ və janr xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq aparılmalıdır. M.A.Rıbnikova bədii əsərin təhlili üsullarına münasibət bildirərək yazır: «Metodik üsullar bədii əsərin təbiətinə uyğun seçilir. Balladanın planın köməyi ilə təhlil etmək olar, lakin lirik əsərə plan tutmaq mümkün deyildir. Kiçik hekayə bütünlüklə oxunur və təhlil edilir. Romanda biz ayrı-ayrı, apancı hissələri seçir, onlardan birini sinifdə, digərini evdə oxuyur, üçüncüsünü dərindən təhlil edir və

mətnə yaxın nağıl edir, dördüncü, beşinci, altıncı hissələri sürətlə təhlil edir və yığcam nağıl edir, yeddinci, səkkizinci hissələrdən parçaların ayrı-ayrı şagirdlər tərəfindən bədii nağılətməsi həyata keçirilir, epiloqu müəllim özü danışır. Tapmaca əzbər öyrənilir və cavabı sinifdə tapılır, atalar sözləri həyatdan nümunələr gətirməklə öyrənilir, təmsil onda öz əksini tapan əxlaqı fikrin dərk edilməsi nəzərdə tutularaq təhlil edilir.»

Təcrübə göstərir ki, şagirdlər epik əsərin ayrı-ayrı komponentini bütöv şəkildə qavramaqda çətinlik çəkirlər. Əsərin süjetinin, kompozisiyasının müxtəlif elementlərinin, obrazların, sənətkarın istifadə etdiyi təsvir vasitələrinin, əsərdə qaldırılan problemlərin əlaqələndirilməsi və bunun üçün optimal metodik variant seçilməsi müəllifin qarşısında duran ciddi vəzifədir.

Dərsdə irihəcmli epik əsərlərin ideya-məzmununu bütünlüklə əhatə etməyə, təsvir olunanların hamısını eyni dərinliklə öyrənməyə ehtiyac yoxdur. Əksər hallarda bu, heç mümkün deyildir. Bunu nəzərə alaraq müəllim epik əsərdəki bütün məsələlərin təhlilinə çalışmamalıdır.

Epik əsərlərin məktəb təhlilində aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir:

1. Mövzu, süjet, problem
2. Əsərin qəhrəmanlarının obrazı (əsas, epizodik, müsbət, mənfi, ziddiyyətli surətlər)
3. Əsərin bədii xüsusiyyətləri (kompozisiya, bədii dil, üslub xüsusiyyətləri)
4. Əsərlə bağlı ədəbi-nəzəri anlayışlar üzrə iş (janr, təhkiyə, təsvir, fərdiləşdirmə və s.)
5. Müəllifin niyyəti (ideya)

Bilik və bacarıqlar IX sinifdə “Göz yaşı romanı”nın (“Bir gəncin manifesti” əsərindən parça) öyrənilməsi zamanı dərinləşdirilir.

“Göz yaşı romanı”nda Baharın şəhərdə qarşılaşdığı faciəli hadisələrdən söz açılır. Bir parça çörək qazanmaq, qardaşı Mərdanı tapmaq ümidi ilə şəhərə üz tutan Bahar özgə qapılarında nökrəçilik edir, günləri saya-saya kövrək ümidlə yaşayır. Lakin bu yolda o,

haqsızlıq, amansızlıq, ətrafdakı insanların qəddar münasibəti ilə qarşılaşır.⁶

“Göz yaşı” romanının öyrədilməsi zamanı şagirdlərdə aşağıdakı təhlil bacarıqlarının formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılır:

- əsərin məzmununun qavranılması, müəllifin qaldırdığı mənəvi problemin dərk edilməsi;

- ədəbi qəhrəmana, onun əsaslandığı dəyərlərə, ideyanın aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynayan bədii sənətkarlıq məsələlərinə qiymət verilməsi;

- əsərdəki problemlərin həyatda baş verən hadisələrlə, şəxsi təəssürat və təcrübə ilə əlaqələndirilməsi, müqayisə edilməsi, nəticə çıxarılması.

Əsər üzrə söhbət zamanı müəllim şagirdlərin təəssüratını, təsvir edilənlərin onlarda hansı hiss və duyğular oyatdığını, ədəbi qəhrəmanlara münasibətini aydınlaşdırır. Şagirdlər əsərin süjet xəttini, Baharın taleyini izləyir, onun faciəsinin səbəbləri, onu əhatə edən mühitdəki acgözlük, tamahkarlıq, insan taleyinə laqeydlik, amansızlıq barədə düşünür, öz fikir və mülahizələrini söyləyirlər. Bütün bunlar şagirdləri oxucu kimi qiymətləndirici fəaliyyətə sövq edir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev A. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisinin planlaşdırılması. ADPU-nun nəşriyyatı. Bakı, 1996, 46 səh.
2. Heydər Əliyev: Təhsil, bilik, məktəb. Bakı: Müəllim, 2006.
3. Həbibbəyli İ., Əliyev S., Həsənlı B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı, 2018.
4. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2016, 449 s.
5. Həsənlı B., Əliyev S. və b. Ədəbiyyat 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2017. 227 s.

Aytac Taleh qızı Yusifli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
aytaj.yusuflu@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDQIQI TARIXI

Açar sözlər: *leksik, cümlə, qrammatik, feil, zərf*

Key words: *lexical, sentence, grammatical, verb, adverb*

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan sözlər leksik-qrammatik əlamətlərə görə bir neçə nitq hissəsinə bölünür. Həmin nitq hissələri də real leksik–semantik xüsusiyyətlərinə, morfoloji quruluşuna, sintaktik vəzifələrinə görə üç qrupa bölünür: əsas, köməkçi, xüsusi nitq hissələri. Köməkçi nitq hissələri qrammatik sistemin tamamlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və leksik-qrammatik mənadan məhrum, morfoloji cəhətdən dəyişməyən, müstəqil cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməyən dil vahidlərini əhatə edir. Köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi tarixinin ilkin dövrlərində dilimizdə olan bütün köməkçi vasitələr: hal, mənsubiyyət, inkar, xəbərlilik kateqoriyaları, feilə xas müxtəlif kateqoriyaların şəkilçiləri, hətta leksik və qrammatik şəkilçilər də qoşma, nida, bağlayıcılarla birlikdə köməkçi nitq hissələrinə daxil edilmişdir. “Türkcə sərf-nəhv” kitabında ədat və modal sözlər qrupu fərqləndirilməmiş, bağlayıcıların, nidaların və zərflərin içərisində verilmişdir. Bundan başqa həmin əsərdə lüğəvi mənası olmayan bütün köməkçi vasitələr- leksik, qrammatik şəkilçilər, qoşma və bağlayıcılar, ismin hal, kəmiyyət, xəbərlilik kateqoriyaları, feilin inkarlıq kateqoriyasının şəkilçiləri də daxil olmaqla bütünlükdə ədat adı altında izah edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1958, 29 səh.

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Səkinə Əhməd qızı Hacıyeva

AMEA Zoologiya institutu
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
biosekine@mail.ru

AZƏRBAYCANIN KİÇİK QAFQAZ VƏ ORTA ARAZ VİLAYƏTİNİN QARIŞCI KƏPƏNƏKLƏRİNİN GEOMETRIDAE YARIMFƏSLİNİN (LEPIDOPTERA, GEOMETRIDAE, GEOMETRIDAE) ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər : *Geometridae, qarışçı kəpənəklər, material, rayon, fəsilə, cins, növ, GMM*

Key words: *Geometridae, collection, material, geometr moths, region, genera, GNM*

Qarışçı kəpənəkləri 2000 cins 23000 növ daxil olmaqla kəpənəklər dəstəsinin ən böyük fəsilələrindən biridir (Didmanidze, 2016). Azərbaycanda bu fəsiləni Abşeron-Qobustan bölgəsində A.PİRİYEV (1989), Dağlıq Şirvan bölgəsində S.Hacıyeva (2019) öyrənmişdir. Kiçik Qafqazın Azərbaycan hissəsinə və Orta Araz vilayətinə aşağıdakı rayonlar daxildir: Naxçıvan MR(Naxçıvan, Şahbuz, Ordubad, Culfa, Şərur və Babək rayonları), Gəncə, Goygol, Kəlbəcər, Füzuli, Laçın, Zəngilan, Ağdam, Qubadlı, Xankəndi və Şuşa. AMEA Zoologiya İnstitutunun Geometridae fəsiləsinin Geometrinae yarım fəsiləsi yuxarıda qeyd olunan rayonlarından toplanmış 7 cinsə aid 9 qarışçı növünün toplandığı ərazilər və dünya üzrə yayılması qeyd edilmişdir.

Kiçik Qafqazın Azərbaycan hissəsinin və orta Araz vilayətinin qarışıq kəpənəkləri əsasən Naxçıvan MR (Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şahbuz, Babək, Şərur), Gəncə, Goygol, Zəngilan, Tovuz, Ağstafa, Gədəbəy, Kəlbəcər, Füzuli, Laçın, Ağdam, və Şuşa. rayonlarından A. Boqacev, R.Əfəndi, S.Əliyev, A.Piriyev və S. Hacıyeva tərəfindən gecə qurulan işıq məbələrindən (PRK-2, PRK-4, Ekonom-75), gündüzlər isə əl toru vasitəsilə toplanmışdır. Toplanan kəpənəklər təyinat cədvəllərinin vasitəsilə təyin edilmiş və etikətlənmişdir (LAMPERT 1913, ROMANOFF 1884-1901, Seitz, 1915, VIYDALEP 1988, E. Didmanidze, 2016) .

Etiketlərdə rayonların müasir adları:

Yelenendorf, Xanlar – Göygöl

Yelizavetpol, Kirovabad – Gəncə

Qaryagin - Füzuli

İxtisarlər:

GNM - Gürcüstan Milli Muzeyi

SIZ - Sankt-Peterburq Zoologiya İnstitutu

Fəsilə *Geometridae* LEACH, 1815

Yarımfəsilə *Geometrinae* DUPONCHEL, 1845

Cins *Aplasta* HÜBNER, 1878

Aplasta ononaria FUESSLY, 1758

Material: Azərbaycan -Naxçıvan MR Ordubad, 1980 2♀, (kolleksiya Vidalepp) (SIZ); 1300m dəniz səviyyəsindən hündürlükdə k. BİLAV, 10.06. 1973, R.EFFENDI 1♂.

Yayılması: Russiyanın Avropa hissəsi, Qafqaz, Cənubi Qafqaz, Aralıq dənizi.

Cins *Comibaena* HÜBNER, 1823

Comibaena oserrulata FLETCHER, 1963

Material: Azərbaycan -Naxçıvan MR Ordubad, 21.VI. 1973, E. Didmanidze 1♂.

Yayılması: Şimali İran

Cins *Thetidia* BOISDUVAL, 1840(= EUCHLORIS HÜBNER, 1823)

Thetidia smaragdaria FLETCHER, 1963

Material: Azərbaycan -Naxçıvan MR Ordubad, Culfa 21.V.1974, 1♂ E. Didmanidze (GMM), 2.06.2021 Goygol, Həjiyeva S. 1♂.

Yayılması: Rusiyanın Avropa hissəsi,Qafqaz, Cənubi Qafqaz, Qazaxıstan, Sibir qoruğu, Kiçik.və orta Asia, Aralıq dənizi, Çin, Japoniya .

Thetidia smaragdaria volgaria GUENEE, 1857 (= *PRASINARIA* EVERSMAAN, 1837

Material: Azərbaycan - Naxçıvan MR Ordubad, k. Bilev 14.VI. 1973, (GMM), E.Didmanidze 1♂, Gəncə Hacıbənd 6.06.2021, HƏCİYEVƏ S. 1♀.

Yayılması: Cənubi Qafqaz, Qazaxıstan, Sibir qoruğu, orta Asia, Ural.

Cins *Chlorissa* STEPHENS, 1831

C. viridata LINNAEUS, 1758

Material: Azərbaycan -Elenendorf (Romanoff,1885), Gəncə v.Həjəkənd 17.05.2019, HƏCİYEVƏ S. 1♂.

Yayılması: Rusiyanın Avropa hissəsi,Qafqaz, Cənubi Qafqaz, Qazaxıstan, Sibir qoruğu, orta Asia, Aralıq dənizi, İran .

C. pulmentaria GUENEE, 1857

Material: Azərbaycan-Elenendorf (Romanoff,1885) , Gəncə v.Həjəkənd 17.05.2019, HƏCİYEVƏ S. 1♀.

Yayılması: Russiyanın Avropa hissəsi cənubu, Qafqaz, Cənubi Qafqaz, Krım, cənubi Ural, Sibir qoruğu, kiçik Asia, şimali Monqolia .

Genus *Microloxia* WARREN, 1893
C. herbaria HÜBNER, 1823

Material: Azerbaijan -Ordubad, VII (Romanoff 1885); Ordubad 27.07.1974 R.EFFENDI 1 ♀; Ganja Hajikend 8.07.2019 HAJIYEVA S. 2 ♂.

Yayılması: Cənubi Qafqaz, orta və kiçik Asia, Aralıq dənizi, İran, Əfqanıstan, Monqolia .

Genus *Thalera* HÜBNER, 1823
T. fimbrialis SCOPOLI, 1823

Material: Azerbaijan- Elenendorf Muganlı, Qasımkeş, Qankında VII (Romanoff, 1885), Sakhbuz 5.07. 1972, R.Effendi 1 ♂ .

Yayılması: Russiyanın Avropa hissəsi, Qazağıstan, cənubi Sibir.

Genus *Hemistola* WARREN, 1893
H. immaculata THUNBERG, 1784(=*vernaria*, HÜBNER, 1823; = *chrysoprosaria* , Esper, 1794)

Material: Azerbaijan- Elenendorf - Muganlı, Qasımkeş, Qankında VII (Romanoff, 1885), Sachbuz v. Bicenek 6.07. 1972 R.Effendi 1 ♂.

Yayılması: Russiyanın Avropa hissəsi cənubu, Qafqaz, Cənubi Qafqaz , cənubi Sibir.

Ədəbiyyat

1. Viydalepp Ya. R . (1978): List of the geometrid moths of moths (Lepidoptera , Geometridae) of the fauna USSR . — Entomological review ,volum LVII , issue 4, page 752-760 Leningrad (in Russian).

2. Viydalepp Y. R. (1988) Fauna of the geometrid moths of the Middle Asia mountains: Pbi.AS Est.SSR,Moscow, 239 (in Russian)
3. Didmanidze E. A. (2016): Geometrid moths of Georgia and bordering countries of the Caucasus. — Tbilisi, 385 (in Russian).
4. Lampert K. (1913): Atlas of butterflies and caterpillars of Europe and partly of Russian-Asian possessions.
5. Piriyeu A. A. (1989): Geometrid moths (Geometridae) damaging fodder alfalfa in Absheron peninsula. — Pr. third siceinrific session of entomologists of Dagestan, Mahachkala, 81-84(in Russian).
6. Piriyeu A. A. Viydalep (1993) New geometrid species (Lepidoptera,Geometridae) from Talysh: Vest.Zoologii, № 4, Kiyev, 80-84.
7. Romanoff N. M. (1884-1901): Memories sur les Lepidopteres. — St-Peterburq. 1-9.
8. Setz A. (1915): Die Gross-Schmetterlinge der Erde. — Stuttgart, Lehmann. Abt. 4. Bd., 479.
9. Hajiyeva S., Viydalep Ya. R.(2018): Annotated of Geometridae moth (Lepidoptera,Geometridae) from the mointaines Shirvan. Polish sience journal Issue 8, Part 1, Warsava.
10. Hajiyeva S.A., Sirinova L. (2019) A.The geometer moths (*Lepidoptera*, *Geometridae*) from the collection of institute of Zoology of ANAS collected in the Mountainous– Shirvan area. Entomofauna: Zeitschrift für Entomologie.40(2) Munchen- okt. P.453-464.

İsa Şahrud din oğlu Hüseynov

Lənkəran Dövlət Universiteti
kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
isabey57@gmail.com

Elnur İsrayıl oğlu Quliyev

Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
elnurquliyev823@gmail.com

KİMYANIN VƏ KİMYƏVİ HƏRƏKƏT FORMASININ DİALEKTİKASI

Açar sözlər: fəlsəfə, maddi aləm, kimya, materiya, kimyəvi quruluş

Key words: philosophy, material world, chemistry, substance, chemical structure

Ölkəmizin təhsil müəssisələrində kimyanın tədrisinin uğurlu təşkili şagirdlərin AR Təhsil Proqramına uyğun olaraq kimya fənni üzrə zəruri biliklər almasına, onlarda təcrübələrin aparılması üçün bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına, kimyəvi biliklər və təcrübələr əsasında kimyanın sirlərinə bələd olmalarına imkan verir. Müasir dövrdə elm elə bir formada inkişaf edir ki, təbiyyat elmlərində əldə edilən nailiyyətlər tədris prosesinin gedişində kimya fənninin öyrənilməsinin yalnız kimyaya aid problemlər və məsələlərin həlli ilə bağlı olmadığını, eyni zamanda digər fənlərlə- riyaziyyat, fizika, biologiya, ekologiya, coğrafiya, arxeologiya kimi elmlərlə sıx diferensiasiya və inteqrasiya şəraitində həyata keçirilir. Fənlərin kəsişmə nöqtələrində gözlənilməz kəşflərə imza atılır və hətta daha effektiv nəticələr bəzən bu elmlərin birinin digərində tətbiqindən alınır.

Müxtəlif elmlərin qanunauyğunluqları, onların bir-birinə qovuşması maddi aləmin obyektiv birliyini təmin etdiyini təsvir edir, baş verən təbii qanunauyğunluqların mahiyyətini açmağa şərait yaradır. Bu cür yanaşma tədqiqatçıya, alimə daha geniş qavramda baş verənləri

anlamağa, nəticə çıxarmağa və tətbiq etməyə imkan verir. Belə elm sahələrindən birisi də fəlsəfə elmidir və onun çağdaş zamanda kimya ilə çulğalaşmış vəziyyətdə olması və kimyanın öyrənilməsində onun qanunlarından yararlanmaq artıq çoxdan aksioma çevrilmiş bir həqiqətdir.

Təhsil müəssisələrində şagirdlər kimyada baş verən fiziki-kimyəvi hadisələrin mahiyyətinə varmaq, anlamaq, onları tədris prosesində tətbiq etmək və kimya elminin sirlərinə yiyələnmək üçün kimya elmi ilə hər hansı bir şəkildə bağlı olan yuxarıda adlarının çəkdiyimiz elmlərin nailiyyətlərindən də ciddi olaraq bəhrələnilirlər və həqiqətən də bu cür tədris prosesi onlara bir çox qanun və qanunauyğunluqları daha asan və daha effektiv qavramağa şərait yaradır. Elmi fəlsəfə ilə kimya elmi arasında olan bu sıx bağlılıq hazırda çox yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur ki, bu da öz növbəsində daha mürəkkəb yeni canlı və cansız obyektlərin mikrosəviyyədə qavranmasını təmin edir və hazırda kimya ilə elmi fəlsəfənin qoşa inkişafı heç kimdə zərrə qədər şübhə doğurmayan obyektiv reallığı əks etdirir. Fransız fiziki P.Lanjenevin fikirlərinə əsaslanaraq demək olar ki, fizika elmini tam anlamaq üçün onun fəlsəfi dialektikasını məimsəmək zəruridir və o, özünün də məhz bu prosesi mahiyyətini dərk etdikdən sonra buna nail olmasını qeyd edirdi.

Maddi aləmin birliyi bu aləmi öyrənən elmlərin birliyi, vəhdəti şəraitində onların qanun və qanunauyğunluqlarının dərk olunması ilə həyata keçirilir və burada konkret məzmunla malik kimya elmi, kimya fənni çoxdan müəyyən olunmuş qanunları və yeni elmi nəzəriyyələri ilə birgə elmi fəlsəfəylə sıx bağlılıqdadır. “Maddə kütləsinin saxlanması qanunu”, Butlerovun maddənin quruluşu və xassələrini əks etdirən “Kimyəvi quruluş nəzəriyyəsi”, “Stexiometriya qanunları”, “Kimyəvi birləşmələrin tərkibinin sabitliyi”, müasir kimyanın əsası olan “Mendeleyevin dövrü qanunu” kimi kimya qanunları, postulatları və nəzəriyyələri həm fərdi olaraq kimya elmində, həm də materiyanın heçdən yaranmadığı və heç yerə yox olmadığı, dünyanın və onun hissələrinin maddi birliyi və bir-birinin əlaqəli mövcudluğu barədə

fəlsəfə elmində mövcud fikirlərdə öz təsdiqini tapmaqla dialektikanın əsas müddəalarını sübut edir.

Kimyəvi hərəkət formasının öyrənilməsinə diqqət etsək, kimyəvi hərəkətin konkret olaraq sıçrayış, kəmiyyət dəyişikliyinə keyfiyyət dəyişikliyinə keçməsi ilə yekunlaşan dialektikanın ümumi qanunları çərçivəsində baş verməsinin şahidi olarıq. Kimyəvi hadisələrin tədqiqi dialektikanın əsas nüvəsi olan *“birlik və ziddiyyətlərin çəkişməsi qanunu”*nu dərk etməyə, dialektikanın inkarı inkar qanunu üzərindən proseslərin inkişaf istiqaməti və xüsusiyyətlərini əks etdirməyə imkan verir. F.Engels vaxtilə haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, təbiət dialektika üçün sınaq, məhək daşdır və bu prosesdə kimya bu sınaq üçün çoxlu təcrübə materialı təqdim edən bir elm sahəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda maddələrin çevrilmə proseslərinin də dialektik olaraq baş verdiyini təsdiq edən bir elmdir.

Maddi aləm keyfiyyətə müxtəlif cisim və hadisələrin yalnız daim hərəkətdə olması ilə mövcudiyyətini qoruyub saxlaya bilir. Müxtəlif elmlərin- kimya, biologiya və fizika kimi təbiyyət elmlərinin müşahidələri əsasında demək olar ki, ətraf aləmdə baş verən müxtəlif hadisə və proseslərin keyfiyyətə fərqli olmasına baxmayaraq bunların hamısının bünövrəsində, kökündə materiyanın müxtəlif hərəkət formaları dayanır. Ətraf aləmdə hər şey, hər bir maddi cisim hər an hansısa bir hərəkət formasında, bəzən də bir neçə hərəkət formasında ola bilər.

Hərəkət materiyanın ona məxsus olan əsas daxili atributu və varlıq formasıdır və bununla bağlı problemlərin həlli üçün düzgün metodoloji yanaşma xüsusi praktiki əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif dövrlərdə filosoflar elmlərin təsnifatını verməyə cəhd etmişlər və bu təsnifat içərisində F.Engelsin təsnifatı daha mütərəqqi təsnifat hesab edilməlidir. Onun fikrincə, hər bir elm sahəsi hərəkətin ayrı-ayrı formalarını, və ya da bir-biri ilə birləşmiş və bir-birinə keçid formalarını analiz edir. Hərəkət formasına bu cür yanaşma tərzii hərəkət formasının müəyyən edilməsi üçün müxtəlif istiqamətlik, müxtəlif yanaşma prinsiplərini inkar etmir, əksinə, onların birgə

fəaliyyətinə, bir-birini tamamlamasına və ya birinin digərini doğrumasına şərait yaradır.

Kimyəvi hərəkət formasının yaranması və mahiyyəti, onun digər hərəkət formaları ilə əlaqəli olması kimyəvi maddələrin tərkibindəki kimyəvi elementlərin mənşəyi ilə sıx bağlı olan bir prosesdir. Kimyəvi elementlərin yaranma məsələləri, problemləri müasir təbiyyət elmləri qarşısında duran və həllini gözləyən kəskin suallardan birdir. Bu vacib məsələnin həlli o qədər də asan başa gəlməmişdir və son əlli ildə bu məsələnin həlli istiqamətində bir çox real işlər görülmüşdür. Bu müddətdə bir çox kimyəvi elementlərin təbiəti öyrənilmiş, təbii cisimlərin tərkib və quruluşunun təyini üçün metodlar, onların sadə tərkib hissələrinə parçalanması üsulları, maddələrin təmiz halda ayrılmasını təmin edən bir sıra metodlar işlənilib hazırlanmışdır. Hazırda kimyəvi elementlərin yer kürəsində və kosmosda yayılmasını müəyyən edən tədqiqatlar aparılır. Bu məsələnin uğurlu həlli nəzəri cəhətdən faydalı olmaqla yanaşı, eyni zamanda birbaşa praktiki əhəmiyyət də daşıyır. Belə ki, alimlərin kimyəvi elementlərin təbiətdə birbaşa sintezi proseslərinin gedişi barədə konkret elmi məlumatlara malik olması bu elementlərin real şəraitdə- kimya laboratoriyasında sintez olunmasına- kimyəvi hərəkət formasında kimyəvi çevrilmələrə məruz qalmasına imkan verir. Bununla da dünyanın başlanğıcı və sonu barədə fəlsəfi düşüncələrə aydınlıq gətirmiş olar.

D.Mendeleyev tərəfindən “Dövri qanunun” açılışından sonra elementlərin əmələ gəlməsi ideyasının nəzəri əsasları inkişaf etməyə başladı. Kimyəvi elementlərin bir-biri ilə sıx genetik əlaqəsini ortaya çıxaran bu qanun sıralamada elementin birindən digərinə keçilməsi zamanı elementlərin xassələrinin dəyişilməsinin müşahidəsi bir çox məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Miqdarı olaraq artmanın keyfiyyət dəyişikliyinə keçməsi prosesi artıq heç kimdə zərər qədər də olsa şübhə doğurmur. Bir elementdən digər elementə keçid zamanı elementin sıra nömrəsinin artması, onun atom çəkisinin artması, nüvənin radiusunun dəyişməsi, bununla əlaqədar elementin fiziki-kimyəvi xassələrində dəyişikliyin baş verməsi müşahidə olunur. Bu

elementlərin tərkibinin ümumiliyinə işarə edir və birinin digərindən alınə bilməsi, birinin digərinə çevrilə bilməsi ehtimalını elmi cəhətdən gücləndirir.

Bir sıra kimyəvi quruluşların keyfiyyət xüsusiyyətləri yalnız hərəkət formasında özünü göstərir. Hərəkət formasının xüsusiyyəti maddənin təşkil olunduğu elementlərin təbiətindən asılı olduđu halda, cisimlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri onların əlaqəsindən doğur və bu özü isə hərəkətdən başqa bir şey deyildir. Demək, xüsusiyyət, hərəkət forması, maddi obyektin dəyişilməsi onun digər obyektlə qarşılıqlı təsirindən asılı olaraq baş verir, lakin materiya əlaqə baxımından universal olduğundan, məs., eyni maddi obyekt–atom, molekul, elektron eyni zamanda bir neçə qarşılıqlı təsirdə ola, bir sıra hərəkət formasında iştirak edə bilər. Bu hərəkət formasının hansının əsas olması, hansının maddi obyekti uyğun şəraitdə daha dərindən və keyfiyyətli əks etdirməsi, hansının istiqamətverici, hansının tabeli xüsusiyyətdə olması material daşıyıcının quruluş mürəkkəbliyindən və onun əsas qarşılıqlı təsirindən asılı olan xassədir.

Baş verən hər hərəkəti kimyəvi hərəkət kimi qəbul etmək olmaz. Kimyəvi hərəkət elementin xarici elektron təbəqəsindəki valent elektronlarının iki atom arasında görüşməsi zamanı mübadilə qüvvələrinin hesabına baş verir və bu proses xüsusi əlaqə olan kimyəvi əlaqəni-kimyəvi hərəkəti yaradır, kimyəvi çevrilməni həyata keçirir. Elektronların malik olduqları öz atomundan kənar atomlara keçməsi-hərəkəti nəticəsində əldə etdiyi vahid sahə, ümumi elektron sahəsi əmələ gələn birləşmənin keyfiyyətə tamamilə başqa bir birləşmə olmasını təmin edir və bu da öz növbəsində kimyəvi hərəkət nəticəsində baş verən bir qanunauyğun proses kimi dəyərləndirilir.

Turanə Arzu qızı Həsənova

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

magistrant

turane250498@gmail.com

Almaz İsrafil qızı Əsədova

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

almas.asadova@mail.ru

Afət Daşdəmir qızı Məmmədova

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

elmi işçi

m.afet63@mail.ru

Sevda Maşalla qızı Babayeva

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

seva_genetic@yahoo.com

SCAR MARKERLƏRLƏ ADİ LOBYA (PHASEOLUS VULGARIS L.) GENOTİPLƏRİNDƏ ANTRAKNOZ XƏSTƏLİYİNƏ DAVAMLILIĞIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *adi lobyə, antraknoz, davamlılıq, SCAR markerlər, piramidalama*

Key words: *common bean, anthracnose, resistance, SCAR markers, pyramiding*

Adi lobyə (*Phaseolus vulgaris* L.) bitkisində antraknoz xəstəliyinin törədiciyi olan və toxumla yayılan *Colletotrichum lindemuthianum* göbələyi bütün dünyada məhsuldarlığa təsir edən ən zərərli patogenlərdən biri hesab edilir. Patogen sağlam toxumalara sürətlə sirayət etdiyindən yoluxma çox zaman tam məhsul itkisi ilə nəticələnə bilər. Lobyə antraknoza qarşı əsas mübarizə tədbiri genetik davamlılıq hesab edilir (Amin Mohammed, 2013). Bununla belə, C.

lindemuthianurn-un geniş fizioloji dəyişkənliyi və 100-dən çox ştamının mövcudluğu seleksiyaçıları daim yeni alternativ genetik mənbələr axtarmağa vadar edir (Jorge et al., 1998). Lobyə bitkisinə antraknoza qarşı 20 davamlılıq geninin (Co) mövcudluğu müəyyən edilmişdir (U. Seo, 2019). Molekulyar markerlərlə Co genlərinin xəritələşdirilməsi adı lobyada antraknoza davamlılığın artırılması üçün marker əsaslı seçmə üsullarının tətbiqinə imkan vermişdir.

Tədqiqat işində AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutunun Abşeron tədqiqat bazasında əkilmiş 37 adı lobyə nümunəsinin antraknoz xəstəliyinə davamlılığı laboratoriya şəraitində 2 ilişikli SCAR markeri vasitəsilə qiymətləndirilmişdir. Bu, respublikamızda əkilən və əsas etibarilə Mezoamerikan genofonduna aid olan nümunələr üçün ilk molekulyar-genetik məlumatlardır. Tədqiqatın həyata keçirdiyi 2020-2022-ci illərdə tarla şəraitində adı lobyə bitkisinə antraknoz xəstəliyinin simptomları qeydə alınmamış, Co-4 (Co-4²) və Co-10 davamlılıq genləri ilə ilişikli SAS13 və SF10 praymerləri ilə isə fərqli nəticələr əldə edilmişdir. Hər iki praymerlə adı lobyə genotiplərində gözlənilən ölçüdə amplifikasiya məhsulları qeydə alınmışdır. Co-4² alleli ilə sıx ilişikli olan (0.4 cM) SAS13 praymeri Təbrizdən olan AzePHA-t/1 nümunəsi istisna olmaqla, bütün nümunələrdə 950 n.c. uzunluğunda spesifik amplikon sintez etmişdir. SAS13 praymeri Co-4² alleli ilə ilişikli olsa da, bu praymerin Co-4 lokusunda müxtəlif allellər üçün ümumi olan konservativ ardıcılığı amplifikasiya etməsi güman edilir (Awale, 2010). Tədqiqatımızda əksər genotiplər üçün gözlənilən fraqmentin sintezi kolleksiyada Co-4 lokusunun müxtəlif allellərinin mövcudluğu ilə əlaqədar ola bilər. Co-10 (Co-3⁴) alleli ilə ilişikli SF10 praymeri (4.2 cM) ilə 6 adı lobyə nümunəsində 1072 n.c. uzunluqlu spesifik amplikon sintez edilmiş, 1 nümunədə isə (AzePHA-20, Lənkəran) qeyri-spesifik fraqment əldə edilmişdir. Nümunələrdən 3-ü yerli, digər 3-ü isə introduksiya olunmuş genotiplərdir. Ümumilikdə, tədqiq edilən 37 nümunədən 36-sının bir, 6-sının (AG-1894, AzePHA-34, AzePHA-210, K-3498, AG-3307, AzePHA-t/29) iki davamlılıq lokusuna görə antraknoz xəstəliyinə davamlı olması müəyyən edilmiş,

1 nümunədə isə Co-4 və Co-10 genlərindən heç birinə təsadüf edilməmişdir. Qeyd olunan lokuslar yüksək virulent 2047 ştamı da daxil olmaqla, ümumilikdə 20-yə yaxın ştama davamlılığı təmin edir. Antraknoza davamlı nümunələr həm ayrı-ayrı davamlılıq genlərinin donoru kimi, həm də molekulyar piramidalama üsulu ilə müxtəlif ştamlara kompleks və uzunmüddətli davamlılıq göstərən elit sortların yaradılması üçün qiymətli genetik mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Amin Mohammed. An Overview of Distribution, Biology and the Management of Common Bean Anthracnose // Journal Plant Pathol Microb 2013, 4:8
2. Jorge A, Martinez O, Simpson J. Characterization of Mexican isolates of *Colletotrichum lindemuthianum* by using differential cultivars and molecular markers. // Phytopathology 88: 293-299, 1998
3. Səo U., Anuxina V. S. i dr. Izuçeniye raznix form fasoli obıknovennoy po ustoyçivosti k antraknozu s ispolzovaniyem prorostkov semən i dnk-markerov // Jurnal Belorusskoqo Qosudarstvennoqo Universiteta. Biologiya. 2019;2:60-69
4. Awale H.E. və Kelly J.D. Adi lobyanın Co-4² geni ilə ilişkili SCAR markerlərin hazırlanması. // Annu. Rep. Bean Improv. Coop. 44: 19-120, 2001

Fidan Knyaz qızı Babayeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

assistent müəllim

babayevafidan2013@gmail.com

Zenfira Bayram qızı Bayramova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

assistent müəllim

zemabayramova567@gmail.com

Fərid Elman oğlu Alməmmədov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

assistent müəllim

alməmmədovfarid@mail.ru

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ İSTEHSALI VƏ SATIŞ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: *satış, kənd təsərrüfatı məhsulları, reallaşdırma, satış kanalları, problem, agrobiznes*

Key words: *sales, agricultural products, sales, sales channels, problem, agribusiness*

Aqrar sənaye sahəsinin fəaliyyətinin təşkili bütün ölkələr üçün inkişafı vacib olan məsələlərdən biridir. Biz aqrar sənaye sahəsini iqtisadiyyatın onurğa sütunu adlandırıla bilərik. Bazar əlaqələrinin meydana gəldiyi bugünkü gündə aqrar-sənaye təşkilatlarının əməliyyatlarının inkişaf etdirilməsi, məhsul istehsalının yüksəldilməsi və iqtisadi əlverişliliyin təmin olunması əsas etibarilə kənd təsərrüfatı məhsulunun satışının əlverişli şəkildə təşkil olunması ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatı məmulatlarının satışının elmi əsaslara əsasən həyata keçdiyinə baxmayaraq məhsul vahidi nəticəsində zəhmət və maliyyə sərfi xeyli dərəcədə aşağı düşür, əmək məhsuldarlığı çoxalır, maya dəyəri azalır, istehsalın yüksəldilməsi üçün həvəs yaranır (4).

Bazar iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən təsərrüfat şəxslərinin əsas məqsədi ən yüksək gəlirə çatmaqdan ibarətdir. İqtisadiyyatın tərəqqisinin hazırkı vəziyyətində gəlirin ən əsas mənbəyini məmulatların emalı və istehsalın həyata keçməsindən əldə olunan gəlirdən ibarətdir. Bu o deməkdir ki, gəlir, istehsal və satış prosesini səciyyələndirən göstəricilər bir-biri ilə əlaqəli və bir-birlərinin əksik hissələrini tamamlayan göstəricilərdir. Bazar iqtisadiyyatının ən birinci prosedur səviyyəsində respublikada aktiv fəaliyyətlə seçilən təsərrüfat obyektlərində məmulat, iş və xidmət istehsalı potensiallarının limitli olması və buna əks olaraq bazarın ehtiyacının daim çoxalması satış dərəcəsinin yüksəldilməsinin ən əsas mənbəyini təşkil edən istehsal prosesinin tərəqqisinə qayğı göstərilməsinə ehtiyac duyulur.(2)

Olduqca nəhəng tərəqqi mərhələlərindən keçmiş ölkələrin praktikası sübut edir ki, bazarda rəqabət çoxaldıqca məhsulun həyata keçməsi daha da müşküləşir. Bu halda satış prosesinin quruluşu və tutumu istehsalın quruluş və həcmi nizamlayır. Bundan başqa, məmulat (iş və xidmətlər) emal proqramı, həmin proqramların həyata keçməsi potensiallarını diqqətə almaqla hesablanan, uyğun hesablama prosesləri ilə yerinə yetirilmiş məmulat satışı proqramına görə müəyyənləşdirilir. Burdan o nəticəyə gələ bilərik ki, aktiv fəaliyyət göstərən təşkilatlar bazarda həyata keçirilməsi mümkün olan tutumda məhsul emalı üçün əlindən gələni etməlidir. (3)

“Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması” Qaydası 2020-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilən yeni qaydaya əsasən, aqrar subsidiyalar fermerlərə Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS) vasitəsilə veriləcək. Kənd təsərrüfatı sahəsinə dəstək tədbirləri ilə bağlı yeni mexanizm bu sahədə hesabatlılığın, şəffaflığın artmasına, büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinin təmin edilməsinə, fermerlər üçün müraciətlərin sadələşdirilməsinə, elektronlaşdırılaraq asanlaşdırılması və əlçatan olmasına xidmət edir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli

baxış ənənəvi təsərrüfatçılıqdan bazaryönlü əlavə dəyər yaradan intensiv təsərrüfatçılığa keçidin gücləndirilməsi hesabına rəqabətqabiliyyətli aqrobiznesi formalaşdırmağı nəzərdə tutur. Uzunmüddətli baxışın şərhı Strateji Yol Xəritəsinin həyata keçirilməsi nəticəsində əlverişli biznes mühitinin yaradılması sayəsində, bir tərəfdən, ailə əməyinin üstünlük təşkil etdiyi, daha çox şəxsi istehlak tələbatı üçün məhsul istehsal edən kiçik ailə-kəndli təsərrüfatlarının fəaliyyətinin bazaryönlümlüyünün gücləndirilməsi və konsolidasiyası, digər tərəfdən isə kommersiyaəsaslı iri aqrokomplekslərin yaradılması və emal sənayesi ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı arasında səmərəli inteqrasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi, habelə bazar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi hesabına müvafiq keyfiyyət tələblərinə uyğun istehsal potensialı artırılacaqdır.(1) Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı istehsalında qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi təcrübəsinin genişləndirilməsi, istehsalçıların bilik və bacarıqlarının artırılmasına 45 imkan verən elm, təhsil və məsləhət xidmətləri sisteminin inkişaf etdirilməsi nəticəsində məhsuldarlıq göstəricilərinin yüksəldilməsi təmin olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.
2. İbrahimov İ. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Monoqrafiya. Bakı-2016, 655 s.
3. Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri. (Nəzəriyyə və praktika). Bakı 2017 “Kooperasiya” nəşriyyat, 536 s.
4. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. IV cild. İdeya müəllifi və Baş redaktor akademik Z. Səmədzadə. Bakı, Aİİ-2012, 590 s.

Səfurə Rəhim qızı Babayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti

dissertant

safuraaliyeva1991@gmail.com

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINDA YAYILAN BÖYÜRTKƏN (RUBUS L.) NÖVLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *rubus, flora, meyvə, toxum, yaşıllaşdırma*

Key words: *rubus, flora, fruit, seeds, landscaping*

Tikanlı, bəzi hallarda isə tikansız, yarpaq saplağı müxtəlif formalarda olan koldur. Yarpaqları yarpaqaltılıqlıdır, sadə və ya mürəkkəbdir. Çiçəkləri ikievlidir, bəzi hallarda isə birevli də ola bilər. Kasayarpağı və ləçəklərinin sayı 5-8-dir, Erkəkcik və yumurtalığı isə çoxdur. Meyvəsi yığma, qaidədən bitişik olmaqla çəyirdəkmeyvədir. Toxumlarının üzəri ikitilli olub, açıq sarı-bənövşəyi rəngdə, yumurtavari və ya dəyirmi-üçbucaq formasındadır. Bütün növlərində kök sistemi üstündür, gövdəsi yerə sərilən növlərində buğumlardan əlavə kök əmələ gətirməklə və kökümsovlar vasitəsi ilə çoxalırlar. Cinsin bütün növləri giləmeyvəli bitkidir. Naxçıvan MR-də bu cinsin 3 növü yayılmışdır.

Rubus anatolicus-Anadolu böyürtkəninin meyvələri və yarpaqlarından xalq təbabətində istifadə olunur. Meyvələrinin tərkibində C vitamini, şəkər, limon turşusu və aşı maddələri, dəmir, kalium, maqnezium, fosfor, pektinlər və antioksidantlar müəyyən edilmişdir. Toxumlarında 22-26% piyli yağ vardır ki, bu da linolein, olein, linol və palmitin turşuların qliseridlərindən və fitosterindən ibarətdir. Meyvələrindən hazırlanmış mürəbbə, şərbət və ya kompot soyuqdəymədə istifadə edilir. Böyürtkən çox faydalı və müalicəvi giləmeyvədir.

Böyürtkən beyində qan dövranını yaxşılaşdırır, yaddaşı möhkəmləndirir, orqanizmin damarlarını təmizləyir və onları daha elastik və sağlam edir. Antioksidantlarla zəngin olduğu üçün

orqanizmdə gedən qocalma proseslərini ləngidir, bir çox xroniki xəstəliklərin və xərçəngin inkişafının qarşısını alır. Böyürtkən həmçinin soyuqdəymə zamanı iltahabı azaldır, hərarəti salır, ümumi vəziyyəti yaxşılaşdırır və sağalmanı tezləşdirir. Ürək üçün çox faydalı olduğu da danılmaz bir faktdır. Ürək əzələsini möhkəmləndirir, arterial təzyiqin tənzimlənməsinə kömək edir. Sidıqqovucu təsirə malikdir. Sidıq yollarını təmizləyir, iltahabı azaldır.

R. ibericus – Gürcü böyürtkəni böyürtkənin digər növləri kimi qida və dərman bitkisi kimi çox qiymətlidir. Meyvələrinin tərkibi vitamin C, üzvi turşular, şəkər və s. ilə zəngindir. Orqanizmdə soyuqdəymə, iltihab və qusma əleyhinə qarşı çox təsirlidir. Bronxit iltahabına, qanaxmalarda, qanbərpəedici kimi, tərlədici, iştahartırıcı kimi də istifadə edilir. Uşaqlarda vitaminsizlikdə əla nəticə verir.

Tikanlı koldur. Hündürlüyü 3 m-ə qədər olur. Birillik budaqları zəif tüklü olub, tilli və novvari çuxurluqludur.

Şəkil 1. *Rubus ibericus*

Gürcü böyürtkəni yüksək quraqlığa davamlılığına və şaxtaya dözümlülüyünə görə meşə salma işlərində, yol kənarı yaşıllıq zolaqlarının salınmasında, park və xiyabanların bəzədilməsində də istifadə olunur.

R. caesius–Bozumtul böyürtkənin Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunda kimyəvi tərkibi yaxşı öyrənilmişdir. Böyürtkənin bu növünün yarpaqlarında aşı maddələri, vitamin C, yetişmiş meyvələrində vitamin C, aşı maddələri, şəkər, üzvi turşular, karotin, köklərində isə alkaloidlər, qlikozidlər, aşı maddələri, üzvi turşular, qatranlı maddələr aşkar edilmişdir. Xalq təbabətində yetişmiş meyvələrindən və yarpaqlarından dəmlənmiş çay sinə ağrılarında və hipertoniya xəstəliyinin müalicəsində tətbiq edilir. Həmçinin, qurudulmuş kal meyvələrindən hazırlanan çay şəkər xəstələri üçün çox xeyirlidir.

Qurudulmuş yarpaqları və kal meyvələrindən dəmlənmiş çay uşaqlarda tez-tez baş verən ishalda antiseptik dərman kimi qəbul edilir. Yarpaqlarının sulu dəmləməsindən boğaz ağrısında dezinfeksiyaedici kimi qarqara edilir. Tam yetişmiş meyvələri isə yüngül işlədici, tərlədici, sidikqovucu vasitə kimi istifadə edilir. Qurudulmuş böyürtkən köklərinin sulu bişirilməsini vərəm xəstəliyində istifadə edilir.

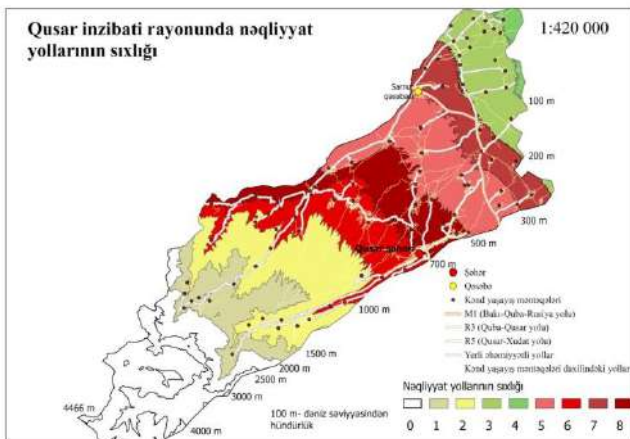
Əsmət Mirpənah qızı Eminova
AMEA Coğrafiya İnstitutu
magistrant
m.e.eminova@gmail.com

QUSAR İNZİBATİ RAYONUNDA NƏQLİYYAT ƏLAQƏLƏRİNİN ƏRAZİ TƏŞKİLİ

Açar sözlər: Qusar, nəqliyyat, avtomobil, avtobus, yük dövriyyəsi, sərnişin daşıma

Key words: Qusar, transport, cars, buses, freight traffic, passenger transportation

Qusar inzibati rayonu Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonunun tərkibinə daxil olan inzibati rayonlardan biridir. İnzibati rayonun ərazisi Böyük Qafqaz dağlarının şimal-şərqində yerləşdiyinə görə nəqliyyat yerləşməsinə ərazinin relyefi təsir göstərir. Nəqliyyat əlaqələrinin yerləşməsi əhalinin yerləşməsinədə uyğun inkişaf etdirilir. Buna əsasən nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı təsərrüfatın ərazi təşkilinə təsir edən amillərdəndir. Qusar rayonu ərazisində 2020-ci ilin sonuna olan məlumata əsasən ümumi istifadə olan avtomobil yollarının uzunluğu 351 km-dir.

Xəritə 1.

Bu yolların ən böyük hissəsi III dərəcəli avtomobil yollarının payına düşür ki, bu da 157 km və ya 45% təşkil edir. Bu cür yollar dedikdə respublika əhəmiyyətli avtomobil yolları (II dərəcəyə aid edilməmiş), yerli əhəmiyyətli yollar nəzərdə tutulur.¹ Hesablanan yolun uzunluğuna görə ikinci sırada V dərəcələri yollar durur ki, onların uzunluğu 93 km və ya 26% təşkil edir. V dərəcəli yol dedikdə yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları (IV dərəcəyə aid edilməmiş) yollar nəzərdə tutulur. II dərəcəli yolların uzunluğu 47 km və ya 13%, IV dərəcəli yolların uzunluğu isə 53 km və ya 15 % təşkil edir. Respublika əhəmiyyətli avtomobil yolları (I dərəcəsinə aid edilməmiş) II dərəcəli yollar, yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları (III dərəcəyə aid edilməmiş) isə IV dərəcəli avtomobil yolları hesab olunur. Ən az hissəni I dərəcəli avtomobil yolları tutur ki, onun da uzunluğu 1 km təşkil edir. I dərəcəli avtomobil yolları dedikdə respublika əhəmiyyətli magistral avtomobil yolları (o cümlədən beynəlxalq əlaqələr üçün) və respublika əhəmiyyətli avtomobil yolları nəzərdə tutulur.^{1,2}

Avtomobillərin sayına nəzər saldıığımız zaman 2016-2020-ci illər ərzində daim artım dinamikası müşahidə edilmişdir. 2016-cı ildə avtomobillərin sayı 6974 ədəd olmuşdursa, bu say 2017-ci ildə 787 ədəd və ya 11% artmışdır. 2018-ci ildə avtomobillərin sayı 8189 ədəd olmuşdur. 2019-cu ildə bu say 8561 ədədə yüksələrək, 372 ədəd və ya 5 % artmışdır. 2020-ci il statistikasına əsasən avtomobillərin sayı 320 ədəd və ya 4% artaraq 8881 ədəd təşkil etmişdir. Avtomobillərin sayının artması özünü hər 100 ailəyə düşən şəxsi minik avtomobil sayında dəyişməsinə təsir göstərmişdir. Beləki 2016-cı ildə hər 100 ailəyə düşən şəxsi minik avtomobil sayı 28, 2017-ci ildə 31, 2018-ci ildə 33 ədəd qeydə alınmışdır. 2019 və 2020-ci illərdə isə uyğun olaraq 34 və 35 minik avtomobili qeydə alınmışdır.²

Qusar rayonu ərazisində yük avtomobillərinin sayı 2016-2020-ci il aralığında daim artım dinamikası göstərmişdir. 2016-cı ildə 975 ədəd yük avtomobili qeydə alınmışdırsa, bu rəqəm 2017-ci ildə 70 ədəd və ya 7% artaraq 1045 ədəd olmuşdur. Sonrakı ildə yük avtomobillərinin

sayı 1079 ədəd təşkil etmişdir. 2019-cu il statistikasına əsasən artım 49 ədəd və ya 5% təşkil edərək 1128 ədəd yük avtomobili qeydə alınmışdır. 2020-ci ildə artım əvvəlki ilə nəzərən 30 ədəd və ya 3 % təşkil edərək 1158 ədədə yüksəlmişdir.²

Qusar inzibati rayonu ərazisində sərnəşin minik avtomobillərinin sayı 2016-cı ildə 5761 ədəd idi. Növbəti ildə bu say 688 ədəd və ya 12% artaraq 6449 ədəd olmuşdur. 2018-ci ilin statistikasına nəzər saldıığımız zaman bu rəqəmin 6816 ədəd təşkil etdiyini görürük. Bu say əvvəlki ilə nəzərən 367 ədəd və ya 6% artmışdır. 2019-cı ildə sərnəşin avtomobillərinin sayı 2018-ci ilə nəzərən 286 ədəd və ya 4% artaraq 7102 ədədə çıxmışdır. Son 5 il ərzində ən az artım 2020-ci ildə qeydə alınmışdır. Beləki, əvvəlki ilə nəzərən artım 261 ədəd və ya 3.6% təşkil etmiş, sərnəşin avtomobillərinin sayı 7363 ədədə yüksəlmişdir.²

Qusar rayonu ərazisində avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşımada və ya sərnəşin daşımada 2020-ci ildə azalmalar qeydə alınmışdır. Bu azalmaların səbəbi ölkə üzrə sərt karantin rejiminin tətbiq edilməsi, rayonlara giriş-çixışın bağlanması, qonşu ölkələrlə sərhədlərdə məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. Avtomobil nəqliyyatı ilə daşınan sərnəşin və yük dövriyyəsinə nəzər salmaq. 2016-cı il statistikasına əsasən avtomobil nəqliyyatı ilə 11,5 min sərnəşin daşınmışdır. 2017-ci ildə qeydə alınan rəqəmlərə əsasən 11,8 min nəfər daşınmışdır. 2018 və 2019-cu illərdə isə uyğun olaraq 12,1 və 12,3 min nəfər sərnəşin daşınmışdır. Əvvəlki illərə nəzərən bu say uyğun olaraq 238 nəfər və ya 2%, 267 nəfər və ya 2,2% artmışdır. 2020-ci il statistikasına əsasən avtomobil nəqliyyatı ilə 6728 nəfər daşınmışdır. Bu say 2019-cu ilə nəzərən 5489 nəfər və ya 44% azalmışdır.²

Avtomobil nəqliyyatı ilə yük dövriyyəsinə nəzər saldıqda 2016-2020-ci illər ərzində Qusar rayonu ərazisində artım dinamikası qeydə alınmışdır. 2016-cı ilə 62,8 mln ton-km yük dövriyyəsi olmuşdur. 2017-ci ildə bu rəqəm 1.9 mln ton-km və ya 3 % artaraq 64.7 mln ton-km təşkil etmişdir. 2018-ci ildə avtomobil nəqliyyatı ilə yük dövriyyəsi 66.1 mln ton-km təşkil etmişdir. Bu əvvəlki ilə nəzərən 1.4 mln ton-km

və ya 2.1% artım deməkdir. 2019-cu ilin statistikasına nəzərən yük dövriyyəsi rayon ərazisində 67,0 mln ton-km təşkil etmişdir. 2020-ci ildə 2019-cu ilin rəqəmlərinə nəzərən 34.8 mln ton-km və ya 51.9% azalma qeydə alınmışdır. Nəticədə avtomobililə daşınan yük dövriyyəsi 32,2 mln ton-km təşkil etmişdir.²

Ədəbiyyat

1. 1.Avtomobil yollarının layihələndirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması, təmiri və avtomobil yollarının qəbul edilməsi zamanı müayinənin, yoxlamanın və sınağın keçirilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında Qərar, Bakı 2000, səh 1-2
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi Azərbaycanda Nəqliyyat, Bakı 2021, səh. 44-62
3. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası III cild Regional Coğrafiya, Bakı 2015, səh. 125

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Xatın Qədir qızı Hacıkərimova

ADİU Zaqatala filialı

baş müəllim

xatin.hacikerimova@mail.ru

EHTİMAL NƏZƏRİYYƏSİNİN YARANMASI ZƏRURƏTLƏRİ

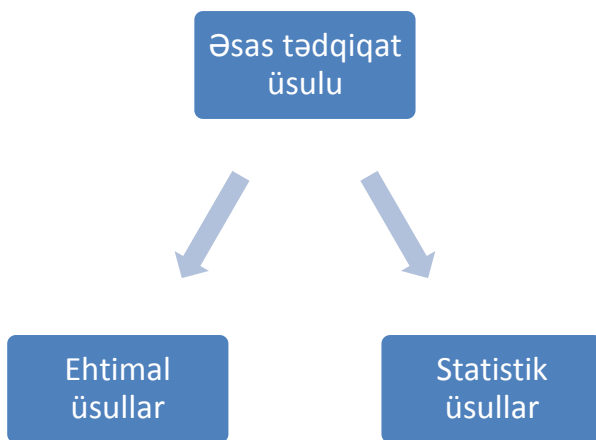
Açar sözlər: *təsadüfi hadisələr, klassik, statistik, həndəsi anlayışlar*

Key words: *random events, classical, statistical, geometric concepts*

Həyat yalnız iki şeylə gözəldir:
riyaziyyata yiyələnmək və riyaziyyatı öyrətmək.
S.D.Pausson (1781-1840)

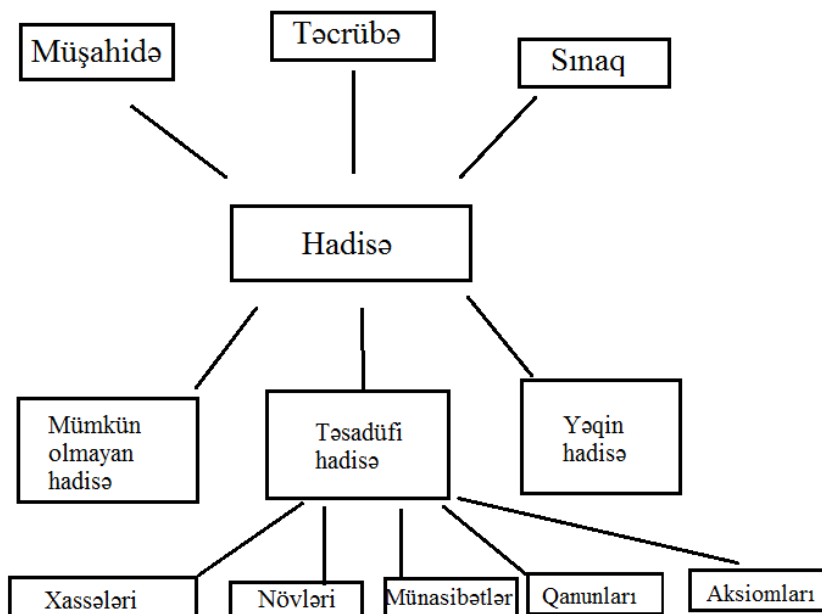
İnsanlar çox qədimdən intuitiv olaraq təsadüfi hallardan istifadə etmişlər, lakin istifadə etdikləri determinik qanunlar olmuşdur. Müxtəlif elm sahələrində qanunları, hesablama düsturlarını tətbiq edərək rast gəldikləri məsələlərin həllini tapmışlar. Real həyatda insanları düşündürən məsələlərin heç də hamısı determinik deyildir. Təyyara bir şəhərdən başqa şəhərə yola düşür, tam əminliklə deyə bilmirik ki, yolda hansı isə bir qəza baş verməyəcək. Gün ərzində telefon stasiyasına nə qədər sorğunun daxil olmasını qabaqcadan deyə bilmirik. Bir zəri atdıqda dəyişən kəmiyyətin altı qiymət almasına şübhə yoxdur (1 xal, 2 xal, 6 xal). Lakin sınaq keçirməmişdən qabaq bu qiymətlərdən hansı birinin baş verməsini söyləmək mümkün deyildir.

Bu kimi məsələlər təsadüfi hadisələrdir, bu hadisələr insan həyatında, təbiətdə, cansız və canlı aləmdə bizim arzumuzdan asılı olmayaraq baş verir. Müəyyən xassələrə malik olan hadisələri öyrənmək, onların baş verib-berməməsini aydınlaşdırmaq məsələlərini öyrənən elm olmalıdır. Məhz bu elm ehtimal nəzəriyyəsidir. Ehtimal nəzəriyyəsi təsadüfi hadisələrin riyazi analizidir və dar mənada ölçü nəzəriyyəsinin bir hissəsidir. Əsas mövzusu kütləvi şəkildə baş verən təsadüfi halların qanunauyğunluqlarını öyrənməkdir.

Bu üsullar vasitəsilə müəyyən riyazi hesablamalar aparmaqla meydana gələn təsadüfi hadisələri araşdırmaq mümkün olur. Bunun üçün təcrübələr keçirilir və faktlar müəyyənləşdirərək modellər qurulur.

Ehtimal nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən təsadüfi hadisələr:

Bir çox kitablarda göstərilir ki, ehtimal nəzəriyyəsi oyunlar nəzəriyyəsi əsasında yaranmışdır. Bu fikir doğru hesab edilə bilməz. Qədim dövrlərdən indiyə kimi çox oyun növləri mövcud olmuşdur, hər bir ölkədə müxtəlif oyunlar keçirilmişdir. Burada, əlbəttə ehtimal nəzəriyyəsinin məsələlərinin həllində oyunlar mahiyyətə deyil, forma nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyətə malikdir. Oyunların köməyi ilə ehtimal hesablayarkən bütün halları və əlverişli halları hesablamaq asan olur.

Fransız alimi P.S.Laplasın (1749-1829) “Ehtimal nəzəriyyəsi fəlsəfəsinə baxış” və onun tərcümələri 1840-dan başlayaraq 19-cu və 20-ci əsrlərdə dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Fransız həndəsəsinin bu gözəl əsərində bu nəzəriyyənin, demək olar ki, bütün əsas məsələlərinin toplusu verilir, təsadüfi təzahürlər nəzəriyyəsinin elm və

həyatın ən dərin və incə məsələlərinə tətbiq olunduğu məsələlərinə toxunulur. Ehtimal nəzəriyyəsi heç bir kəsə Laplasa olduğu qədər borclu deyildir. Bu klassik əsərin yüz illik yaşı onun əhəmiyyətini azaltmamışdır.

Laplasdan qabaq ehtimal nəzəriyyəsi ilə Ferma, Paskal (1654) və Bernulli (1719) məşğul olmuşlar, lakin riyazi ehtimal nəzəriyyəsi haqqında bir nəzəriyyə kimi ancaq Laplasın bu əsərindən sonra danışmaq olar.

Ehtimal anlayışına müxtəlif dövrlərdə çoxlu yanaşmalar olub, ancaq hal-hazırda elmdə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunan klassik, statistik və həndəsi ehtimal anlayışlarının tərifini, xassələrini, tətbiq dairəsini bilmək lazımdır. İlk dəfə klassik tərif fransız alımı P.S.Laplas vermişdir. Həmin dövrdən heç bir dəyişiklik edilməmişdir.

Hadisələr üç şərti ödəməlidir:

1. S kompleks şərtləriəsasında baş verən hər bir sınağın nəticəsi yeganə olmalıdır.
2. Uyuşmayan olmalıdır
3. Eyni imkanlılığı təmin olunmalıdır.

Tərif aşağıdakı kimi ifadə edilir:

A hadisəsi üçün əlverişli olan hallar sayının elementar hadisələrin ümumi sayına nisbətində onun ehtimalı deyilir.

$$P A = \frac{m}{n}$$

Sayların tapılması məsələsi birləşmələr nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır.

Bunu bir klassik misalla izah edək.

İki eyni ölçülü zəri bir dəfə atdıqda onun düşən xalları cəmini göstərən hadisələr üçün n və m -i hesablayaq.

Aydındır ki, 1+1, 1+2, 1+3, 1+4, 1+5, 1+6, 2+1, 2+2 6+6 halların sayı $n=36$ -ya bərabərdir. Cəminin 2-yə bərabər olması hadisəsi üçün $m=1$, 3-ə bərabər olması hadisəsi üçün isə $m=2$ və 3.

Belə bir cədvəl quraq:

Xalların cəminin qiyməti	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Bu qiymətlərin ehtimalları	$\frac{1}{36}$	$\frac{2}{36}$	$\frac{3}{36}$	$\frac{4}{36}$	$\frac{5}{36}$	$\frac{6}{36}$	$\frac{5}{36}$	$\frac{4}{36}$	$\frac{3}{36}$	$\frac{2}{36}$	$\frac{1}{36}$

Ehtimalın klassik tərifinə görə,

$$P_2 = \frac{1}{36}, \quad P_3 = \frac{2}{36}, \quad \dots \dots \dots P_{12} = \frac{1}{36}$$

Bəzən elə hadisələr olur ki, ancaq təcrübə vasitəsilə onun ehtimalını müəyyənləşdirmək mümkün olur. Sınaq aparmaqla 1000 doğulan uşağın 0,514 olmasını tapmaq olar. Bu ehtimala **statistik ehtimal** deyilir. Statistik ehtimal təcrübə nəticəsində hadisənin başvermə sayının sınaqların ümumi sayına olan nisbətinə, yəni nisbi tezliyə deyilir.

$$P^* A \approx \frac{n(A)}{n}$$

Ehtimalın həndəsi tərfi sınaqların eyni imkanlı nəticələrinin olması və elementar hadisələr fazasının () sonlu qeyri-hesabı çoxluq olması halında tətbiq edilir. A hadisəsinin Ω həndəsi ehtimalı D oblastının sahəsinin S oblastının sahəsinə nisbətinə deyilir. Yəni,

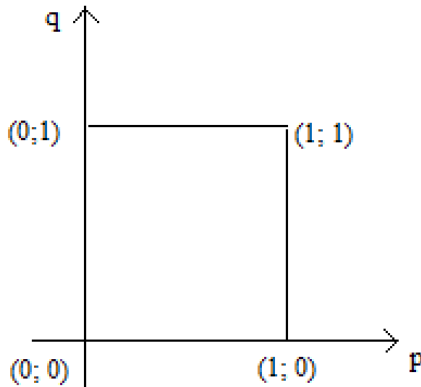
$$P A = \frac{S_d}{S}$$

Ehtimalın həndəsi tərifində götürülən S və $S_{\Gamma \Omega}$ lasti əvəzinə hər-hansı səthlər və həcmilər də ola bilərdi. Onda ümumi şəkildə

$$P A = \frac{mes(D)}{mes(\Omega)}$$

Yaza bilərik, *mes* oblastın ölçüsünü bildirir. Belə bir misalı aydınlaşdıraq:

$X^2 + px + q = 0$ tənliyinin p və q parametrləri $(0; 1)$ parçasından təsadüfi seçilir. Tənliyin nöqtələrinin həqiqi olması hadisəsinin ehtimalını tapmalı:

Tənliyin həqiqi kökünün olması üçün $p^2 \geq 4q$ şərtinin ödənilməsi lazımdır. Onda ehtimal,

$$P = \frac{S_0^1 \frac{p^2}{4} dp}{1 \cdot 1} = \frac{1}{12}$$

Beləliklə, ehtimal nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən təsadüfi hadisələr və onların bir sınaqda baş vermə ehtimalının tapılması məsələsinə müəyyən dərəcədə aydınlıq gətirildi.

Hal-hazırda elm və texnikanın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada ehtimal nəzəriyyəsinin üsullarından istifadə olunmasın. Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika XX əsrin əvvəllərində tam formalaşaraq geniş istifadə olunmağa başladı, XX əsrin sonlarında ehtimal nəzəriyyəsinin bütün sahələrində yeni inkişaf mərhələsi başlandı. Müasir dövrdə ehtimal nəzəriyyəsinə nəinki riyaziyyatda, habelə mühəndis, iqtisadçı, geoloq, həkim, fizik, kimyaçı, bioloq və s. kimi müxtəlif peşə sahibləri müraciət edir. Bu elmin sənaye müəssisələrində, maşınqayırma sənayesində, kənd təsərrüfatının inkişafında tətbiqi çox genişdir.

Ədəbiyyat

1. F.Maqsudov, F.Abdullazadə - Riyaziyyat və riyaziyyatçılar. Bakı-1982 (səh. 61)
2. Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika müntəxabatı. Bakı 1908 (səh. 11)
3. Mustafa Qarayev, Tapdıq Quluzadə. Riyaziyyat-II. Bakı 2012 (səh. 23)

Zemfira Əhməd qızı Əliyeva

Mingəçevir Dövlət Universiteti

müəllim

eliyeva.zemfira@mail.ru

RƏQƏMSAL ƏKİZ TEXNOLOGİYASI

Açar sözlər: *rəqəmsal əkiz, virtual məkan, əşyaların interneti, fiziki protip, texnologiya*

Key words: *digital twins, virtual space, internet of things, physical prototype, technology*

Rəqəmsal əkiz hər hansı obyektlərin, sistemlərin, proseslərin və ya insanların rəqəmsal (virtual) modelidir. O, orijinalın formasını və hərəkətini sədəqətlə təkrarlayır və onunla sinxronlaşdırılır.

Müəyyən şərtlərdə orijinalın başına gələcəkləri simulyasiya etmək üçün rəqəmsal əkiz lazımdır. Bu, birincisi, vaxta və pula qənaət etməyə (məsələn, mürəkkəb və bahalı avadanlıqlara gəldikdə), ikincisi, insanlara və ətraf mühitə zərər verməməyə kömək edir.

Rəqəmsal əkiz anlayışı ilk dəfə 2002-ci ildə Miçiqan Universitetinin professoru Maykl Qrivz tərəfindən təsvir edilmişdir. Rəqəmsal Əkizlərin Mənşəyi kitabında onları üç əsas hissəyə bölür:

- real məkanda fiziki məhsul
- virtual məkanda virtual məhsul
- virtual və fiziki məhsulu birləşdirən məlumat və məlumatlar.

Greaves-ə görə, "İdeal şəraitdə bir məhsuldan əldə edilə bilən bütün məlumatlar onun rəqəmsal əkizindən əldə edilə bilər."

Rəsmi olaraq "Rəqəmsal Əkizlər" termini ilk dəfə NASA-nın 2010-cu il Modelləşdirmə və Simulyasiya Hesabatında qeyd edilmişdir. Söhbət kosmik gəminin tikinti, sınaq və uçuş mərhələlərini əks etdirən ultra-real virtual nüsxəsindən gedir.

Rəqəmsal əkizlərin inkişafında güclü təkan süni intellektin və əşyaların internetinin inkişafı sayəsində baş verdi. Texnologiyanın

yetkinlik dövrlərini təsvir edən Gartner Hype Cycle araşdırmasına görə, bu, 2015-ci ildə baş verib. 2016-cı ildə rəqəmsal əkizlər özləri Gartner Hype Cycle-a daxil oldular və 2018-ci ilə qədər onlar öz zirvəsinə çatdılar.

Rəqəmsal əkizlər nədir?

- prototip (DTP) - orijinalın istehsalı üçün bütün məlumatları ehtiva edən real obyektin virtual analoqudur;
- ekzemplər (DTI) - üçölçülü model də daxil olmaqla fiziki obyektin bütün xüsusiyyətləri və işləməsi haqqında məlumatları ehtiva edir və orijinal ilə paralel işləyir;
- cəmlənmiş əkiz (DTA) vahid mərkəzdən idarə oluna bilən və daxili məlumat mübadiləsi apara bilən rəqəmsal əkizlərin və real obyektlərin hesablama sistemidir.

Məsələn, Yaxın Şərqdə rəqəmsal əkiz texnologiya ADNOC-un 20 neft emalı zavoduna və neft hasil edən müəssisəsinə vahid idarəetmə məntəqəsinə “toplanmağa” və bütün prosesləri birləşdirməyə imkan verdi.

Rəqəmsal əkizin işləməsi ilə onun fiziki prototipi arasında optimal xəta 5% təşkil edir.

Rəqəmsal əkizlər hansı vəzifələri həll edir?

- ✓ Tez və əhəmiyyətli investisiyalar olmadan bir prosesin və ya istehsal zəncirinin sınaq işini həyata keçirin.
- ✓ İstehsal və ya obyekt istehsalı başlamazdan əvvəl problem və ya zəifliyi aşkar edin.
- ✓ Başlamadan əvvəl bütün uğursuzluqları izləməklə proseslərin və ya sistemlərin səmərəliliyini artırın.
- ✓ Riskləri, o cümlədən maliyyə risklərini, habelə personalın həyatı və sağlamlığı üçün təhlükəsizliklə bağlı riskləri azaldın.
- ✓ Biznesin rəqabət qabiliyyətini və gəlirliliyini artırın.
- ✓ Uzunmüddətli proqnozlar qurun və gələcək illər üçün şirkətin və ya məhsulun inkişafını planlaşdırın.
- ✓ Məhsulun tələbi və istehlak keyfiyyətlərini dəqiq proqnozlaşdırmaqla müştəri loyallığını artırmaq.

Rəqəmsal əkizlər harada istifadə olunur?

- 1) faydalı qazıntıların çıxarılması və emalı
- 2) enerji
- 3) tikinti
- 4) dizayn
- 5) ticarət
- 6) nəqliyyat və logistika
- 7) təhsil
- 8) tibb
- 9) idman
- 10) urbanistika
- 11) kənd təsərrüfatı

Gartner şirkətinin məlumatına görə, Əşyaların İnternetindən istifadə edən şirkətlərin 12%-i rəqəmsal əkizlərdən də istifadə edir və 62%-i bunu etməyi planlaşdırır. GE Digital 2019-cu ildə dünyada 1,2 milyon rəqəmsal əkiz rəqəmini adlandırır. Digər proqnozlara görə, yaxın bir neçə ildə rəqəmsal əkizlər bazarı 16 milyard dollara çatacaq.

Ədəbiyyat

1. Qoncharov A.S., Saklakov V.M. Tsifrovoy dvoynik: obzor sushestvuyushix resheniy i persektivı pazvitiya texnologiy. elibrary.ru (2018). — Statya v sbornike trudov Vserossiyskoy nauchnoy konferensii. Data obrasheniya: 28 aprelya 2019.
2. <https://future2day.ru/tehnologiya-cifrovyyh-dvoynikov/>
3. <https://rb.ru/longread/digital-twin/>
4. https://nticenter.spbstu.ru/nti_projects/28
5. <https://habr.com/ru/company/luxoft/blog/519218/>
6. <https://helpiks.org/6-11760.html>
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Цифровой_двойник

Arzu Mirpənah qızı Eminova
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
eminova.a94@gmail.com

KERAMİKA TULLANTILARINDAN TƏKRAR EMAL EDİLMİŞ AQRƏQATDAN HAZIRLANAN İSTİYƏ DAVAMLI BETON

Açar sözlər: *istiyədavamlı beton, təkrar emal, sement, keramika, polipropilen lif*

Key words: *heat-resistant concrete, recycled, cement, ceramic, polypropylene fiber*

Odadavamlı betonlar müxtəlif tətbiqlərdə istifadə olunur, məsələn, polad soba qapaqları, polad tökmə zavodlarında döşəmələr, bacaların elementləri və istilik sobaları. İstehsalında xüsusi komponentlərdən istifadə edildiyinə görə, bu kompozitlər 1500 C-ə qədər olan temperaturda nasazlıq olmadan işləyə bilər, onların düzgün işləməsi üçün isə 160 saata qədər davam edən yavaş bir əvvəlcədən isitmə prosesi lazımdır.

Ədəbiyyat mənbələrinə görə onun ən çox ehtimal olunan səbəbi betonun boş yerlərində olan su buxarının artan təzyiqidir. Artan temperaturun təsiri altında suyun həcmi artır və məsələlərin divarlarında təzyiqə səbəb olur ki, bu da qeyd olunan zonada gərginliklərə səbəb olur. Əgər bu gərginliklər betonun dartılma müqavimətinin dəyərindən artıq olarsa, onun parçalarının partlayıcı qopması baş verir.

Hal-hazırda dağılmaları azaltmaq üçün istifadə edilən əsas üsul betona əlavə olaraq polipropilen liflərdən istifadə etməkdir. Yüksək temperaturda onlar əriyir, bu da kompozitin həcmində su buxarının təzyiqini aşağı salmağa imkan verən boş yerlərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Bu cür müalicələr liflərin əriməsi nəticəsində yaranan

itkilər səbəbindən isitmə mərhələsində beton elementlərin gücünü əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Yüksək temperaturlara davamlı betonların istehsalında innovativ yanaşmalardan biri keramika tullantılarının istifadəsidir.

Tədqiqat göstərir ki, keramika növlərinin hamısı tikinti üçün istifadə edilə bilən yüksək möhkəmliyə malik betonların hazırlanması üçün uyğun deyil. Tədqiqatlar sübut edir ki, qırıq qırmızı keramika tullantıları ümumiyyətlə betonların möhkəmlik parametrlərini azaldır və onların sement tərkibli kompozitlər üçün istifadəsi əsasən ekoloji təsirdən asılıdır. Ağ keramikadan olan keramika tullantılarından istifadə edilməklə əldə edilən betonlarda fərqlidir. Bu halda, əzilmiş keramika sanitariya tullantıları betonların parametrlərini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Yüksək temperaturda (1000 C) betona yüklənərkən odadavamlı keramika aqreqatlarından və yüksək temperatura davamlı sementlərdən istifadə edilməsinə baxmayaraq, materialın strukturunda su buxarının təzyiqinin artması nəticəsində istilik dağılması baş verə bilər. Polipropilen liflərdən və aerasiyadan ibarət təkrar emal edilmiş keramika aqreqatını ehtiva edən betonun modifikasiyası çox aşağı rütubətli (quru) betonlar üçün effektiv müdafiədir. Betonun rütubətini artırmaqla, parçalanma ehtimalı artır. Polipropilen liflərin yüksək rütubətli şəraitdə dağılmadan qoruyan beton əlavəsi kimi istifadəsi effektiv deyil. Keramika aqreqatı və alüminium sementlə hazırlanmış betonun konstruksiyasına aerasiya və ya məsələlərin daxil edilməsi materialın yüksək rütubətliliyi şəraitində belə sıçrayışdan effektiv qorunma üsuludur. Havanın rütubətinin artması, dağılmaya davamlı betonlar yanğın şəraitində onların sıxılma müqavimətinin azalmasına səbəb olur. Sökülməyə davamlı olan betonun möhkəmliyinin azalması sement pastasının konstruksiyasının mexaniki zədələnməsi (mikroçatların) nəticəsində baş verir; mikro çatlar materialın qızdırılması mərhələsində su buxarının təzyiqinin artması nəticəsində yaranır. Mikroçatların yayılması böyük çatlara səbəb olmaya bilər. Yanğına məruz qalan betonların möhkəmlik parametrlərinin hər dəfə

qiymətləndirilməsi tövsiyə olunur, çünki mexaniki dəyişikliklər lokal olaraq baş verə bilər və yalnız materialın strukturunun yüksək böyüdülməsi ilə görünə bilər. Keramika aqreqatının məsələli strukturu sement pastasından su buxarının aqreqat taxılının daxili hissəsinə yayılmasını asanlaşdırır ki, bu da parçalanmanın baş vermə ehtimalını azaldır.

Ədəbiyyat

1. G. Xotta, G. Mazzucco, V. Salomoni, C. Majorana, K. Wiliam, Composite behavior of concrete materials under high temperatures, *Int. J. Solids Struct.* 64–65 (2015) 86–99.
2. M. Xiong, J. Liew, Mechanical behaviour of ultra-high strength concrete at elevated temperatures and fire resistance of ultra-high strength concrete filled steel tubes, *Mater. Des.* 104 (2016) 414–427.
3. K. Dong, K. Hu, Development of bond strength model for CFRP-to-concrete joints at high temperatures, *Compos. Part B-Eng.* 95 (2016) 264–271.
4. M. Ali, Y. Dinkha, J. Haido, Mechanical properties and spalling at elevated temperature of high performance concrete made with reactive and waste inert powders, *Eng. Sci. Technol. Int. J.-Jestech* 20 (2) (2017) 536–541.
5. K. Yu, J. Yu, Z. Lu, Q. Chen, Determination of the softening curve and fracture toughness of high-strength concrete exposed to high temperature, *Eng. Fract. Mech.* 149 (2015) 156–169.

Aysel Cəmil qızı Bayramova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
magistrant
byrmvaaysel@gmail.com

SÜNİ İNTELLEKTİN MÜXTƏLİF SAHƏLƏRDƏ TƏTBİQİ

Açar sözlər : *süni intellekt, sənaye inqilabı, ekoloji problemlər, neyron şəbəkələr*

Key words: *artificial intelligence, industrial revolution, environmental challenges, neural networks*

Süni intellekt bir texnologiyadır, daha doğrusu müasir elmin bir istiqamətidir. Bu texnologiya kompüteri, robot avadanlıqlarını, analitik sistemi insan kimi ağılla düşünmək üçün öyrətməyin yollarını tədqiq edir. Əslində, ağıllı robot köməkçilərinin arzusu ilk kompüterlərin ixtirası ilə bağlı çox-çox əvvəl ortaya çıxmışdı.

Ötən əsrin 50-ci illərinin ortalarında insanlar kompüterlərin, xüsusilə də kompüterlərin eyni anda bir çox işi dəqiq yerinə yetirmək bacarığına böyük təsir göstərildilər. Elm adamlarının və yazıçıların zehnində dərhal düşüncə maşınları haqqında fantastik fikirlər ortaya çıxdı. Məhz bu dövrdə ilk süni intellekt texnologiyaları yaranmağa başladı.

Aİ sahəsində tədqiqatlar insanın əqli qabiliyyətlərini öyrənməklə və nəticələri kompüter fəaliyyəti sahəsinə çevirməklə aparılır. Beləliklə, süni intellekt müxtəlif mənbələrdən və tərbiyəvi məlumatlardan informasiya alır. Bunlar kompüter elmləri, riyaziyyat, dilçilik, psixologiya, biologiya, mexanika mühəndisliyidir. Maşın öyrənmə texnologiyasının köməyi ilə bir sıra məlumatlara əsaslanaraq kompüterlər insan zəkasını təqlid etməyə çalışırlar.

Aİ-nin əsas məqsədləri olduqca şəffafdır:

-Şüurlu davranışa malik olan analitik sistemlərin yaradılması müstəqil şəkildə və ya insan nəzarəti altında öyrənmə, proqnozlar vermə və bir sıra məlumatlar əsasında hipotezlər qura bilər.

-İnsan zəkasının bir aparatda həyata keçirilməsi robot assistentlərinin yaradılmasıdır. Robotlar özlərini insanlar kimi apara bilirlər: düşünür, öyrənir, başa düşür və tapşırıqları yerinə yetirirlər.

“Süni intellekt” termininin müəllifliyi Con Makkarti - proqramlaşdırmanın banisi, Lisp dilinin ixtiraçısı Con Makkartiyə məxsusdur. 1956-cı ildə nüfuzlu Turing mükafatının gələcək qalibi Karnegi Mellon Universitetində AI əsaslı proqramın prototipini nümayiş etdirdi.

1943-45-ci illərdə neyron şəbəkələrini anlamaq və yaratmaq üçün təməllər qoyuldu. Artıq 1950-ci ildə Alan Turing elmi nəşrdə intellektual şahmat oyununun təhlilini dərc etdi. 1958-ci ildə ilk süni intellekt proqramlaşdırma dili lisp peyda oldu.

1960-1970-ci illər arasında bir sıra alimlər sübut etdilər ki, kompüterlər təbii dili olduqca yaxşı səviyyədə qavraya bilirdilər. 1965-ci ildə ingilis dilində danışa bilən ilk robot assistenti eliza hazırlanmışdır. Eyni illərdə AI-nin istiqaməti ABŞ, SSRİ və digər ölkələrin dövlət və hərbi təşkilatlarını cəlb etməyə başladı. Beləliklə, 70-ci ilə qədər ABŞ Müdafiə Nazirliyi virtual küçə xəritələrinin - GPS-in prototipinin layihəsini işə saldı.

1969-cu ildə Stanford Universitetinin alimləri AI-nin olduğu, müstəqil hərəkət edə bilən, bəzi məlumatları dərk edən və sadə tapşırıqları həll edən Şeki adlı robot yaradıblar.

XX əsrin 80-ci illərində AI üçün kəşf idi. Alimlər təlim maşınları - ağıllı məsləhətçilər hazırlayıblar. Onlar həll yollarını təklif ediblər, ilkin səviyyədə öz-özünə öyrənə biliblər, məhdud, lakin artıq təbii dildə insanla ünsiyyət qura biliblər.

2000-ci illərdə robot texnikasına maraq yenidən meydana çıxdı. AI kosmik sənayedə fəal şəkildə təqdim olunur, həmçinin məişət sferasında da ustalıqla iş aparılır. Ağıllı ev sistemləri, "qabaqcıl" məişət cihazları mövcuddur. Robotlar Kismet və Nomad Antarktidanın ərazilərini tədqiq edirlər.

2008-ci ildən texnoloji birillik dövrü başlayır. Mütəxəssislərin hesablamalarına əsasən, bu dövr 2030-cu ildə öz ən zirvə həddinə

çatmalıdır. İnsanın kompüterlə birləşdirilməsi başlayır, insan beyninin imkanları artır, biotexnologiyalar peyda olur.

Süni intellekt tədricən insan fəaliyyətinin bütün filiallarına gəlir, adi proqram komplekslərini ağıllı edir:

- Tibb və səhiyyə. Kompüter sistemləri xəstələrin qeydlərini saxlayır, diaqnostik nəticələrin deşifrəlməsində kömək edir. Məsələn, ultrasəs, rentgen, tomoqraf və digər tibbi avadanlıqların görüntüləri. Ağıllı sistemlər hətta xəstədə əlamətlərin olması ilə xəstəliyi müəyyən edə bilir, optimal müalicə variantları təklif edir. Google app mağazasında siz sağlam həyat tərzinə kömək edən proqramlar tapa bilərsiniz. Bu proqramlar insanın stress səviyyəsini müəyyən etmək və onu necə aşağı salmaq lazım olduğunu bildirmək üçün maces ilə telefonunuzun displeyinə toxunduqda pultu və bədən istiliyinizi oxuyur.

- Onlayn mağazalarda pərakəndə satış. Artıq bir çoxları Google və Yandex-in müvafiq reklamı ilə tanış olurlar. Onun köməyi ilə satıcılar istifadəçinin maraqlarına uyğun mal və xidmətlər təklif edirlər. Məsələn, siz online üzgüçülük mağazasına baş çəkdiniz, bəzi modellər nəzərə alınıb, xüsusiyyətləri oxuyun və s. Mağazadan çıxdıqdan sonra digər saytlarda çimərlik geyimləri üçün reklamları bir müddət görəcəksiniz. Oxşar prinsipə əsasən, onlayn mağazalarda "oxşar məhsulların" blokları işləyir. Analitik sistemlər istifadəçinin davranış metrikasını öyrənir, onun alış-veriş üstünlüklərini müəyyən edir və müvafiq təklifləri göstərir.

- Sənaye. Süni intellekt müxtəlif istehsal saytlarından məlumatları təhlil edə və avadanlıqlardakı yükü tənzimləyə bilər. Bundan başqa, müxtəlif sənaye müəssisələrində tələbatın proqnozlaşdırılması üçün ağıllı maşınlardan istifadə olunur.

- Oyun sənayesi, təhsil. Süni intellekt oyun yaradıcıları tərəfindən aktiv şəkildə istifadə olunur. Əksər ölkələrin təhsil proseslərinə tədricən ağıllı maşınlar və robotlar daxil edilir.^[1]

Hal-hazırda yaşamağa çalışmaq, bir-birimizlə ünsiyyət qurmaq formasını kökündən dəyişə biləcək bir texnoloji dövrəyəyik. Özünün miqyasına, mürəkkəbliyinə görə seçilən bu dövr bəşəriyyətin daha

əvvəllər yaşadığı heç bir dövrə bənzəməyəcək. Bunun necə inkişaf edəcəyini hələ dəqiq bilmirik, ancaq bir şey aydındır: ona cavab inteqrasiyalı və aydın olmalıdır. Belə ki, dövlət və özəl sektordan tutmuş, akademik və vətəndaş cəmiyyətdə qədər qlobal bir siyasətin bütün maraqlı tərəflərini əhatə etməlidir.

Bu texnoloji dövr, yəni, IV Sənaye İnqilabı dövrü keçən əsrin yarısından bəri baş verən III Sənaye İnqilabı dövrü üzərində qurulub. IV Sənaye İnqilabı dövrü fiziki, rəqəmsal və bioloji sferalar arasındakı texnologiyaların birləşdirilməsilə xarakterizə olunur ^[2].

Bildiyimiz kimi, son zamanlar Yer kürəsində çirklənmələr, qlobal ekoloji problemlər çox geniş yayılmışdır. Bütün bu hadisələrin azaldılması, insanların və bütövlükdə ətraf təbii mühitin sağlamlığının təhlükəsizliyinin qorunması istiqamətində bir çox tədqiqatlar aparılır və tətbiq edilir.

Bu kimi tədqiqatlardan biri də PwC və Dünya İqtisad Forumu tərəfindən aparılan yeni araşdırmada süni intellektin iqlim dəyişkənliyi, qida təhlükəsizliyi, təbii fəlakət risklərinin azalması və bu kimi qlobal problemləri necə dəyişə biləcəyi araşdırılır.

Süni intellekt araşdırması Dünya İqtisad Forumunun Planet Yer təşəbbüsünün IV Sənaye İnqilabı nəticəsində hazırlanmış ən sonuncu hesabatıdır. Bu hesabatın da əsas məqsədi ətraf təbii mühitin mühafizəsi kimi üstün texnologiyaların yaradılması və bu texnologiyaların istifadəsini sürətləndirməkdir.

Bu hesabatda süni intellekt texnologiyaları ilə ən əsas olan 6 qlobal ekoloji problem üzərində araşdırmalar aparılır: İqlim dəyişkənliyi, biomüxtəliflik və onun mühafizəsi, dünya okeanının təhlükəsiz bir vəziyyətdə saxlanması, suyun çirklənmə probleminin təmin edilməsi, atmosfer havasının təmizliyinin qorunması, havanın müqavimətinə, yəni, hava axınının hərəkətinə və təbii fəlakətlərə davamlılıq.

Burada sadalanan 6 qlobal ekoloji problemlər sahəsində süni intellekt texnologiyalarından istifadə edən 80-dən çox yeni texnologiya bu problemlərin həlli baxımından nəzərdən keçirilib ^[3].

IV sənaye inqilabı əvvəlki sənaye inqilabları ilə müqayisədə xətti deyil, eksponensial sürətlə inkişaf eliyir. Mili görünməmiş emal gücü,

yaddaş tutumu və biliyə çıxışı olan mobil cihazlarla birləşdirilən milyardlarla insanların imkanları qeyri məhduddur. Bu imkanlar süni intellekt, robotatexnika, 3-D çap vəs. sahələrində yaranan yeni texnologiyailə nailiyyətləri ilə çoxalacaq.

Praktikada daha çox tətbiq olunan süni intellekt sahələrindən biri əsas məşhur Azərbaycan alimi Lütfi Zadə tərəfindən qoyulmuş qeyri-səlis məntiqdir. Azərbaycan alimləri tərəfindən son onillikdə verilənlərin intellektual analizi, maşın öyrənməsi sahəsində fundamental və tətbiqi tədqiqatlar aparılıb və bir sıra diqqətəlayiq nəticələr əldə olunub.

Mahiyyətcə, süni intellekt sahəsində əsaslı tətbiqi tədqiqatlar çox da böyük investisiya tələb etmir: əsasən, internet əlaqəsi və bəzi hallarda yüksək hesablama gücü tələb olunur. Ölkəmizdə bu sahədə yüksək ixtisaslı elmi kadrlar və böyük təcrübə mövcuddur. Onların dəstəklənməsi və stimullaşdırılması bütün süni intellekt ekosistemi üçün olduqca vacibdir^[4].

Ekologiyada süni intellektdən istifadə nəticəsində bir çox problemlər öz həllini tapmışdır. Belə ki, bu texnologiyaların tətbiqi nəticəsində baş verə biləcək fəlakətlərin qarşısını almaq, onların baş vermə zamanını dəqiq proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Hazırda süni intellekt sahəsində dərin neyron şəbəkələr öyrənilir. 2006-cı ildən başlayaraq dərin öyrənmə maşın öyrənilməsi tədqiqatlarında aparıcı yer tutur. Dərin neyron şəbəkələrinin qısa müddətdə tədqiqinə baxmayaraq, təbii dilin emalı, nitqin tanınması və kompüter görməsi sahəsində uğurla tətbiq olunur.^[4]

Günümüzdə artıq süni intellekt bizi özü idarə edə bilən avtomobillərdən və dronlardan tutmuş, tərcümə edən proqram təminatına qədər əhatə edir. Onu da qeyd edirəm ki, bizim 44 günlük vətən müharibəmizin nəticəsinin qələbəmizlə yekunlaşmasında süni intellekt texnologiyası məhsulu olan puaların, dronların rolu böyük olmuşdur.

İnkişafın bu mərhələsində süni intellektin imkanları hədudsuz deyil. Əsas çətinlikləri sadalayaq:

1. Maşın təlimi yalnız bir sıra verilənlər əsasında mümkündür. Bu o deməkdir ki, məlumatdakı hər hansı qeyri-dəqiqlik son nəticəyə böyük təsir göstərir.

2. İnteqral sistemlər konkret fəaliyyətlə məhduddur. Yəni, vergi sahəsində fırıldaqçılığı aşkar etmək üçün təyin edilmiş ağıllı sistem bank sektorunda fırıldaqçılığı aşkar edə bilməyəcək. Biz hələ də insan multitaskingdən uzaq olan yüksək ixtisaslı proqramlarla məşğul oluruq.

3. Ağıllı maşınlar avtonom deyil. Onların "həyatı fəaliyyətini" təmin etmək üçün bütün münisiflər heyəti, eləcə də böyük resurslar tələb olunur.^[1]

Süni intellekt Yer kürəsində təbii mühitlə bağlı problemlərin həllində nə qədər kömək olsa da, bu texnologiyalardan düzgün istifadə edilməməsi ətraf təbii mühitin məhvinə gətirib çıxara bilər. Yəni də onu nəzərə almalıyıq ki, bunu da yaradan və idarə edən insandır, ona görə də o heç vaxt insandan üstün zəkaya malik ola bilməz. Sadəcə olaraq qeyd etdiyim kimi, düzgün, düşünülmüş şəkildə istifadə çox önəmlidir ki, gələcəkdə fəsadlar yaratmasın.

Ədəbiyyat

1. <https://www.calltouch.ru/glossary/iskusstvennyy-intellekt> (23.04.2022).
2. K.Şvab,Dünya İqtisad Forumunun təsisçisi və icraçı sədri.
3. Emma Gox,Global Climate Leader,PwC United Kingdom.
4. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, AZƏRTAC.

Arzu Mirpənah qızı Eminova
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
eminova.a94gmail.com

SƏNAYE TULLANTILARI ƏSASINDA İSTİYƏ DAVAMLI BETON

Açar sözlər: *istiyədavamlı beton, təkrar emal, superplastikləşdirici, şlak doldurucu, Portland sement*

Key words: *heat-resistant concrete, recycle, superplasticizer, slag aggregate, Portland cement*

Sənayenin əsas qayğılarından biri odadavamlı elementlər də daxil olmaqla, enerji tutumlu məhsulların ümumi enerji qənaəti və iqtisadi xərcləridir. İstehsalın texniki səviyyəsini yüksəltməklə, daha ucuz və istiliyədavamlı materiallardan - temperatur şəraitinə görə mümkün olan yerlərdə istiliyədavamlı betondan istifadə etməklə qənaət etmək olar. Eyni zamanda, indiyədək odadavamlı materiallar əsasən kiçik parçalar (oddadavamlı kərpiclər, qəliblənmiş məmulatlar, şamotlu plitələr və bloklar və s.) şəklində istehsal olunur ki, bu da çoxlu birləşmə yerlərinin çox olması səbəbindən istismar müddətini azaltmaqla yanaşı, xidmət müddətini də azaldır. Beton konstruksiyaların istismarı meyarlarına əsasən, konkret material üçün betonun möhkəmliyi yüksək sıxılma gücü, aşağı su udma, aşağı məsaməli və yüksək sıxlıq, betonun yüksək istilik müqaviməti ilə xarakterizə olunur. Tikintidə resurs qənaətinin ən mühüm ehtiyatı ikinci dərəcəli materialların və resursların geniş istifadəsidir. Sənaye tullantılarının həcmi ictimai istehsaldan daha sürətlə artır və artımı üstələyir. Ən mühüm vəzifə sənaye tullantılarının təkrar emalı səviyyəsini yüksəldilməsidir. Sənaye tullantılarının utilizasiyasının ən perspektivli sahələrindən biri onun çox mühüm sənaye sahəsi olan xammala olan tələbatının 40%-ə qədərini təmin edə bilən tikinti materiallarının istehsalında istifadəsidir.

Müxtəlif texnoloji proseslər nəticəsində yanacağın yanması zamanı qaz və bərk tullantılar atmosfərə daxil olur. Təkcə atmosfer deyil, hidrosfer (su mühiti) sənaye tullantıları da mənfi təsir göstərir. Məsələn, bir sellüloz-kağız zavodu gündə təxminən 150.000 m³ kanalizasiya, yəni böyük sənaye şəhəri qədər axıdılır. Tullantısız texnologiyanın tətbiqi sənaye tullantıları probleminin effektiv həllidir. Məsələn, qranullaşdırılmış şlakların beton doldurucular kimi istifadəsi əhəmiyyətli qənaət təmin edir. Tikinti məqsədləri üçün çınqıl və qumdan istifadə pulu qənaət etməklə yanaşı, istehsalda təbii aqreqatlardan istifadəni də aradan qaldırır.

Şlak aqreqat üzərində odadavamlı beton, şamotlu aqreqatdakı istiliyədavamlı betonla müqayisədə daha aşağı istilik dayanıqlığına malikdir. 800 ° C-də su ilə soyudulmuş şlak doldurucuda istiliyədavamlı beton orta hesabla yalnız 7 istilik dövrünə tab gətirir və 1-2 istilik dövründən sonra çatlar görünür. Hava soyutma ilə belə beton yalnız 20 istilik dövrünə davam edə bilər. Şlak doldurucuda istiliyədavamlı betonun aşağı istilik müqaviməti, görünür, şlakın istilik genişlənməsinin nisbətən yüksək əmsalı ilə əlaqədardır, bunun nəticəsində ilk isitmə zamanı böyük daxili gərginliklər və beton konstruksiyaya ziyan vurur və onların arasında yapışma olur. sement daşı və doldurucu da qırılıb. Əlbəttə ki, müasir tikinti materialları bazasının əsas vəzifəsini lazımi keyfiyyət göstəricilərini saxlamaqla istehsalın maya dəyərinin azaldılması adlandırmaq olar. İstiliyədavamlı beton istehsalında doldurucu kimi domna şlaklarının istifadəsi təklif olunur. Yüksək soba şlakları çox aşağı istilik sabitliyinə malikdir. Bununla belə, betonda şlak anı temperatur dalğalanmalarına daha yaxşı dözür. Yüksək soba şlakından aqreqatlar və Portland şlak sementindən olan bağlayıcılar üzərində istiliyədavamlı betonlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

Sıxlıq	2400kg\m ³
Maksimum sıxılma gücü	35 Mpa
700 ⁰ C-ə qədər qızdırıldıqdan sonra qalıq möhkəmlik	43 %
Maksimum tətbiq temperaturu	700 ⁰ C

Bildiyiniz kimi, Portland sement klinkerinə əsaslanan beton və harç tərkibinin ən bahalı komponenti bağlayıcıdır. Bununla birbaşa əlaqəli olan prefabrik və monolit dəmir-beton konstruksiyaların rəqabət qabiliyyəti problemini həll etmək üçün ilk növbədə "qiymətli" Portland sementində əhəmiyyətli qənaət təmin etmək lazımdır. Bu vəziyyətdə, plastikləşdirici əlavələr və superplastikləşdiricilər misilsiz köməkçilərdir ki, bu da sement istehlakını 1 m³ beton və ya harçdan, yəni. orijinal dəyərin 17-20% -ə qədər azalda bilər. Son illərdə xaricdə tədqiqatlar intensiv şəkildə inkişaf etdirilir və betonda "superplastikləşdiricilər" adlanan yeni, çox effektiv sintetik kimyəvi əlavələrin praktiki istifadəsi genişlənir. Bu əlavələrin betonda istifadəsi ənənəvi texnologiya ilə müqayisədə bir sıra texniki, iqtisadi və sosial üstünlüklər yaradır. Superplastikləşdirici MTGS 25 müəyyən edilmiş fiziki, texniki və istismar xüsusiyyətlərinə malik istiliyədavamlı beton əldə etmək üçün istifadə olunur. MTGS 25 tünd tozdu, sement qranullarını dağıtan melamin əsaslı aktiv polimerlərin 40% məhluludur. Kimyəvi əlavələrin betonun xüsusiyyətlərinə təsirini qiymətləndirmək üçün prototiplər hazırlanmışdır - yuxarıda göstərilən dəyişdiricilərin əlavə edilməsi ilə və nəzarət nümunələri kimi əlavələr olmayan 100x100x100 mm ölçülü beton kublar. Beton qarışığının beton nasosla tədarükü üçün istehsal şərtlərini nəzərə alaraq, bütün beton qarışıqları üçün konusun layihəsi 15 sm-dir. Testin nəticələri göstərir ki, aşqar eyni beton hərəkətliliyi ilə suya tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. MTGS 25-in təsiri dozanı 0,5%-dən 1,5%-ə qədər dəyişdirməklə istənilən nəticələrə (təkmilləşdirilmiş güc, azaldılmış sement sərfiyyatı) uyğun olaraq dəyişdirilə bilər. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində, eləcə də təcrübə əsasında demək olar ki, MTGS 25-dən istifadə zamanı aşağıdakılar baş verir : - aşağı temperaturda betonun bərkimə sürəti artır; - donmadan yuxarı temperaturda aşqar sərtləşmə dərəcəsini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir və buna görə də soyuq suda olan strukturlar üçün çox faydalıdır, çünki betonun bərkiməsi üçün tələb olunan vaxt azaldır; - bütün sement növləri üçün sement pastasının bərkidilmə sürəti artır; - havanın və betonların möhkəmliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Yüksək keyfiyyətli beton əldə etmək üçün yüksək keyfiyyətli materiallardan istifadə etməklə yanaşı, qoyulmuş beton qarışığı seçilmiş texnologiyaya uyğun gələn müəyyən xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Beton qarışığının mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun iş qabiliyyətidir, yəni betonun maksimum sıxlığını, möhkəmliyini və davamlılığını təmin etməklə bərabər, ən az əmək və enerji xərcləri ilə kalıbı doldurmaq qabiliyyətidir. İstiliyədavamlı beton məmulatların istifadəsi montaj elementlərini artırmağa, strukturun ümumi çəkisini azaltmağa, strukturun keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Betonun çəkisinin hər 10% azalması üçün tikinti xərcləri təxminən 3% azalır. İstiliyədavamlı betonun istifadəsi binanın kütləsini 30 ... 40% azaldır, tikintinin mürəkkəbliyini təxminən 20% azaldır və nəqliyyat xərclərini 30% azaldır. 40%, tikintinin ümumi dəyərini ən azı 6 ... 10% azaltmaq.

Ədəbiyyat

1. Ovchinnikov A.A., Razrabotka sostavov zharostoykogo betona na zhidkom stekle s superplastifikatorom: avtoref...k.t.n.:05.23.05. – Ivanovo, 2009.- 5s., 138s.
2. Dvorkin L.I., Dvorkin O.L., Stroitel'nyye materialy iz otkhodov promyshlennosti. Uchebno-spravochnoye posobiye/Dvorkin L.I., Dvorkin O.L. -Rostov-naDonu.:Feniks, 2007. – 79-80c.
3. Nekrasov K.D., Tarasova A.P., Zharostoykiy beton na portlandtsemente, Moskva – 1969, 86-115 s., 134-142 s.
4. Aksenova L. L., Khlebenskiy L. V. Ispol'zovaniye otkhodov predpriyatiy chernoy i tsvetnoy metallurgii v stroitel'noy industrii [Tekst] // Tekhnicheskkiye nauki v Rossii i za rubezhom: materialy III Mezhdunar. Nauch. Konf. (g. Moskva, iyul' 2014 g.). — M.: Buki-Vedi, 2014. — S. 106-108.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Mehman Sirac oğlu Süleymanov

44 günlük Vətən müharibəsinin döyüş taktikasına gətirdiyi yeniliklər 6

Qətibə Vaqif qızı Quliyeva

Qədim türklərdə hüquq sistemi və qədim türkcə hüquqi sənədlər 11

Xumar Tofiq qızı Novruzova

İkilik say sistemi və onun təbiiqləri 14

Vəsilə Fəxrəddin qızı Vəliyeva

Zamanın linqvistik təhlili 17

Aysel İlqar qızı Məmmədbəyli

İngilis bədii mətnlərinin ritorik strukturunda metanomik köçürmələrin rolu 20

Mahirə Tahir qızı Hacıyeva

Bədii fikirdə distopiya elementləri 23

Nurlana Eldar qızı Həsənova

Sahə terminologiyası və tibb terminləri 26

Aytən Rəfail qızı Cəfərova

Bolqar dilində dünyanın dil mənzərəsi və somatik frazeoloji vahidlər 30

Nərmin Ramiz qızı Babayeva

Mifik zaman obrazlarının etioloji mənə xüsusiyyətləri 34

Xədicə Məhərrəm qızı Qaraqurbanlı

Bədii təsvir vasitələrinin tərcümə problemi 36

Rəfiq Rəhib oğlu Məmmədov

Qarabağ folklorunda işlənmiş hidronimlər və onların linqvistik xüsusiyyətləri 39

Gülnar Vaqif qızı Məhərrəməzadə

Terminoloji sistemdə sahələrarası polisemiya 43

Lalə Kamal qızı Rəhimova

Tələbələrin İKT səriştəliliyinin formalaşması problemləri 46

Nərgiz Kamal qızı Əsədullayeva	
Təzaddan doğan harmoniya	50
Xanım Namiq qızı Əliyeva	
Divar təsvirlərinin interyerin estetik həllində rolu	53
Ruslan Bəhrüz oğlu Əhmədov	
Azərbaycanda çəkişməli cinayət prosesinin tarixi və müasir tənzimlənməsi	56
İradə Qabil qızı Ələkbərova	
Elçin Məmmədovun yaradıcılığı	59
Ruslan Bəhrüz oğlu Əhmədov	
İbtidai istintaqda çəkişmə prinsipi	62
Səmrəl Saləddin qızı Kazımlı	
The right of transit passage through or over international straits	65
Aysel Asif qızı Nəzərova	
Müasir Azərbaycan heykəltəraşlığında portret janrı	69
Elmar Kamal oğlu İsmayılzadə	
Somalinin “uğursuz dövlət” modeli	72
Nurcahan Qurban qızı İsmayılova	
Lirik şeirlərin tədrisində növ və janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması	76
Çinarə Zabit qızı İsgəndərli	
IX siniflərdə epik əsərlərin tədrisi üsulları	78
Aytac Taleh qızı Yusifli	
Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi tarixi	81

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Səkinə Əhməd qızı Hacıyeva	
Azərbaycanın Kiçik Qafqaz və orta Araz vilayətinin qarışçı kəpənəklərinin geometrinae yarımfaslinin (lepidoptera, geometridae, geometrinae) öyrənilməsinə dair	82
İsa Şahrudin oğlu Hüseynov, Elnur İsrayıl oğlu Quliyev	
Kimyanın və kimyəvi hərəkət formasının dialektikası	87

Turanə Arzu qızı Həsənova, Almaz İsrafil qızı Əsədova, Afət Daşdəmir qızı Məmmədova, Sevdə Maşalla qızı Babayeva Scar markerlərlə adi lobya (<i>phaseolus vulgaris</i> L.) genotiplərində antraknoz xəstəliyinə davamlılığın qiymətləndirilməsi	92
Fidan Knyaz qızı Babayeva, Zenfira Bayram qızı Bayramova, Fərid Elman oğlu Alməmmədov Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satış fəaliyyətinin inkişafı	95
Səfurə Rəhim qızı Babayeva Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan böyürtkən (<i>RUBUS</i> L.) növlərinin əhəmiyyəti	98
Əsmət Mirpənah qızı Eminova Qusar inzibati rayonunda nəqliyyat əlaqələrinin ərazi təşkili	101

TEKNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Xatın Qədir qızı Hacıkərimova Ehtimal nəzəriyyəsinin yaranması zərurətləri	105
Zəmfira Əhməd qızı Əliyeva Rəqəmsal əkiz texnologiyası	112
Arzu Mirpənah qızı Eminova Keramika tullantılarından təkrar emal edilmiş aqreqatdan hazırlanan istiyə davamlı beton	115
Aysel Cəmil qızı Bayramova Süni intellektin müxtəlif sahələrdə tətbiqi	118
Arzu Mirpənah qızı Eminova Sənaye tullantıları əsasında istiyə davamlı beton	124

İmzalandı: 02.05.2022
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 8.25 ç.v.
Sifariş: 524

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

